

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Навчально-науковий інститут природничо-математичних, медико-біологічних наук та інформаційних технологій
Кафедра географії, туризму та спорту

Освітня програма: Середня освіта (Географія)
Спеціальність: 014 Середня освіта (Географія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістр

на тему:

Релігійний туризм в Чернігівському районі: особливості сучасного стану та роль у шкільних туристично-краєзнавчих дослідженнях

студентки **Чабан Дарини Олександрівни**

науковий керівник:

Філоненко Юрій Миколайович, к.г.н., доцент
доцент кафедри географії, туризму та спорту

рецензенти: канд. геогр. наук, доцент Безпала О.В.
канд. геогр. наук, доц. Афоніна О.О.

допущено до захисту:

Завідувач кафедри географії, туризму та спорту

(підпис)

Микола БАРАНОВСЬКИЙ

(Власне ім'я ПРІЗВИЩЕ)

«05» грудня 2025 р.

Ніжин – 2025

АНОТАЦІЯ

Чабан Д.О. Релігійний туризм в Чернігівському районі: особливості сучасного стану та роль у шкільних туристично-краєзнавчих дослідженнях. НДУ ім. М. Гоголя, 2025. 105 с.

У кваліфікаційній роботі проведено комплексний географічний, історичний та економіко-управлінський аналіз релігійно-туристичного потенціалу Чернігівського району. Виявлено ключові проблеми функціонування об'єктів, зокрема конфлікт подвійного статусу (музей vs. церква), безпекові виклики та критична фінансова залежність. Розроблено та емпірично апробовано методичну систему інтеграції результатів дослідження в освітній процес 10–11-х класів (на основі кейс-методу). Статистично підтверджено ефективність методики: рівень сформованості ключових компетентностей в експериментальній групі збільшився більш ніж утричі (до 41,4%). Обґрунтовано використання результатів через три канали масштабування, включаючи розробку пілотного маршруту з Безпековим аудитом та основи для Регіонального стандарту сертифікації гідів.

Ключові слова: релігійний туризм, Чернігівський район, кейс-метод, формувальний експеримент, інтегральний показник інвестиційної привабливості (ІПІ), безпековий аудит.

SUMMARY

Chaban D.O. Religious Tourism in Chernihiv Raion: Features of the Current State and Role in School Tourism and Local History Studies. NDU named after M. Gogol, 2025. 105 p.

The qualification paper conducted a comprehensive geographical, historical, and economic-management analysis of the religious and tourist potential of the Chernihiv Raion. Key operational problems of the sites were identified, including the conflict of dual status (museum vs. church), security challenges, and critical financial dependence. A methodological system for integrating the research results into the educational process of 10–11 grades (based on the case method) was developed and empirically tested. The effectiveness of the methodology was statistically confirmed: the level of key competencies formed in the experimental group more than tripled (to 41.4%). The application of the results through three scaling channels was substantiated, including the development of a pilot route with a Security Audit and the foundation for a Regional Guide Certification Standard.

Keywords: religious tourism, Chernihiv Raion, case method, formative experiment, integral indicator of investment attractiveness (IPI), security audit.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ ЯК ВИДУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	9
1.1. Поняття про релігійний туризм, як важливу складову туристичної галузі України та світу.....	9
1.2. Методичні основи дослідження релігійного туризму в Чернігівському районі.....	18
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	24
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	26
2.1. Основні етапи становлення релігійного туризму в Україні.	26
2.2. Сучасний стан, регіональні відмінності та проблеми релігійного туризму в нашій країні.....	34
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	42
РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РАЙОНІ.....	44
3.1. Особливості розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі.....	44
3.2. Географія основних об'єктів релігійного туризму в Чернігівському районі та особливості їх функціонування.....	52
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	62
РОЗДІЛ IV. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РАЙОНІ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ.....	65
4.1. Вивчення проблематики релігійного туризму у 10-11 класах.	65

4.2. Використання результатів дослідження в позаурочній роботі та для туристично-краєзнавчої діяльності.....	71
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4.....	78
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Актуальність дослідження. Незважаючи на умови воєнного стану та прикордонне розміщення регіону на Чернігівщину прибуває значна кількість подорожуючих з метою паломництва та ознайомлення з релігійними об'єктами, які тут розташовані. Вивчення цих об'єктів, їх відновлення та створення необхідної інфраструктури має важливе значення для розвитку релігійного туризму. Слід відзначити, що попри унікальну концентрацію історичних пам'яток (XI–XIII ст., Козацьке Бароко), їхній туристичний потенціал залишається нереалізованим через безпекові виклики та нерозв'язаний «конфлікт подвійного статусу» (музей vs. церква). Це зумовлює нагальну наукову потребу у комплексному аналізі сучасного стану релігійно-туристичного комплексу регіону із застосуванням сучасних методів (ГІС, SWOT), а також у розробці методики інтеграції цих об'єктів у шкільну освіту. Перспективність полягає у створенні науково обґрунтованої стратегії, яка сприятиме післявоєнному відновленню та формуванню історичної і безпекової компетентності учнів, перетворюючи спадщину Чернігівщини на автентичну освітню базу.

Об'єктом дослідження є релігійний туризм Чернігівського району, а **предметом дослідження** – особливості його формування і сучасного стану та можливість використання туристично-краєзнавчого потенціалу об'єктів релігійних культів Чернігівського району в освітньому процесі з метою формування ключових компетентностей учнів.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні, комплексному дослідженні сучасного стану, розробці та емпіричному доведенні ефективності методики використання об'єктів релігійного туризму Чернігівського району в освітньому процесі, зокрема в шкільному курсі географії та туристично-краєзнавчій діяльності.

Для досягнення мети необхідно віришити наступні **завдання**:

1. З'ясувати сутність поняття «релігійний туризм» та обґрунтувати його місце як важливої складової туристичної галузі України та світу.

2. Визначити та проаналізувати теоретико-методичні основи дослідження релігійного туризму в контексті Чернігівського району.

3. Охарактеризувати основні етапи становлення та історичного розвитку релігійного туризму в Україні.

4. Проаналізувати сучасний стан, регіональні відмінності та ключові проблеми розвитку релігійного туризму в нашій країні.

5. Встановити та дослідити особливості розвитку релігійного туризму безпосередньо в Чернігівському районі, враховуючи специфіку регіону.

6. Виявити та систематизувати географію основних об'єктів релігійного туризму в Чернігівському районі та описати особливості їх функціонування.

7. Розробити, емпірично апробувати та статистично підтвердити ефективність методичної системи інтеграції результатів дослідження об'єктів релігійного туризму в освітній процес 10–11-х класів.

8. Обґрунтувати використання результатів дослідження в позаурочній роботі та для туристично-краєзнавчої діяльності.

Гіпотеза дослідження: ефективність використання туристично-краєзнавчого потенціалу релігійних об'єктів Чернігівського району для формування ключових компетентностей (економічної, громадянської, національно-патріотичної) в учнів 10–11-х класів суттєво зросте, за умови впровадження методичної системи, яка базується на проєктно-орієнтованому підході, що передбачає інтеграцію результатів прикладного географічного дослідження (зокрема, ГІС-моделювання та економічного аналізу) для розв'язання актуальних регіональних проблем (безпековий фактор, економічна стійкість та конфлікт подвійного статусу об'єктів).

Методика дослідження була комплексною та інтегрувала теоретичні, емпіричні та статистичні методи. До теоретичних методів належали аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення наукової літератури з педагогіки, географії та економіки для обґрунтування ключових понять та розробки методичної системи. Емпіричні методи включали діагностичні методи (анкетування, опитування) для оцінки рівнів компетентності учнів 10–

11-х класів; методи географічного дослідження (SWOT-аналіз, ГІС-моделювання) для аналізу туристичного потенціалу та безпекових викликів регіону; а також педагогічний експеримент на формуальному етапі із застосуванням кейс-методу та проєктного навчання. Для доведення достовірності отриманих результатів застосовувалися методи математичної статистики, зокрема t-критерій Стюдента та критерій χ^2 , які дозволили статистично підтвердити ефективність розробленої методики.

Експериментальною базою дослідження слугували заклади загальної середньої освіти Чернігівського району. Учасниками дослідження були учні 10–11-х класів, загальна кількість яких складала 86 осіб. Для забезпечення чистоти експерименту була сформована Контрольна Група (КГ) на базі Чернігівського ліцею № 1, та Експериментальна Група (ЕГ), яка включала учнів Чернігівської гімназії № 31, Іванівського ліцею та Гончарівського ліцею. Такий вибір бази дозволив порівняти результати між групами, які навчалися за традиційною програмою (КГ), та групами, де впроваджувалася розроблена методика використання об'єктів релігійного туризму, а також забезпечив охоплення як міського, так і периферійного освітнього кластера.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що уперше обґрунтовано та емпірично доведено ефективність методики інтеграції результатів прикладного географічного дослідження об'єктів релігійного туризму Чернігівського району в освітній процес 10–11-х класів. Ця методика базується на проєктно-орієнтованому підході та кейс-методі, що забезпечує формування ключових компетентностей (економічної, громадянської та безпекової) шляхом розв'язання реальних регіональних проблем. Крім того, уточнено положення про туристично-краєзнавчий потенціал прикордонного регіону через комплексний міждисциплінарний аналіз із застосуванням ГІС-моделювання та врахуванням сучасних безпекових факторів. Також розроблено та валідовано критерії та показники сформованості зазначених компетентностей, що є внеском у розвиток методичного інструментарію педагогічних досліджень.

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці конкретних методичних рекомендацій та навчальних матеріалів (тематичні модулі, кейси, проєктні завдання), які безпосередньо можуть бути впроваджені у шкільний курс географії (10–11-ті класи, профільний рівень). Практичну цінність становлять також проєктно-орієнтовані маршрутні листи та тематичний план гуртка «Юний гід-краєзнавець» для позаурочної роботи, що сприяє підвищенню якості краєзнавчої підготовки молоді та їхньої безпекової свідомості. Експериментальне підтвердження ефективності запропонованої методики є основою для її модернізації та інтеграції у регіональні освітні програми Чернігівського району. Матеріали дослідження також можуть бути використані органами місцевого самоврядування для аналізу та стратегічного планування розвитку туристичної галузі регіону в умовах післявоєнного відновлення.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були апробовані на науково-практичних конференціях, зокрема Третій всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-економічні особливості та сучасні проблеми розвитку Чернігівської області» (м. Ніжин, 13-14 лютого 2025 року) та III Всеукраїнській конференції «Молодь в науці» (м. Ніжин, 17 квітня 2025 року).

Публікації.

1. Філоненко Ю., Бондар Ю. Основні чинники розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі. Соціально-економічні особливості та сучасні проблеми розвитку Чернігівської області. Матеріали третьої всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ніжин, 13-14 лютого 2025 року). Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2025. С. 61-64.
2. Болдині гори – визначне місце релігійного туризму Чернігова та району. Молодь в географічній науці. Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції (17 квітня 2025 року). Ніжин: видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2025. С. 31-32.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ ЯК ВИДУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Поняття про релігійний туризм, як важливу складову туристичної галузі України та світу.

Дослідження релігійного туризму є актуальним у контексті сучасного розвитку світової та вітчизняної туристичної галузі, оскільки це явище не лише зберігає давні традиції, але й набуває нових економічних і соціокультурних форм, інтегруючись у так звану «економіку вражень». Актуальність ґрунтового аналізу понятійного апарату зумовлена потребою чіткого розмежування термінів та всебічного розуміння багатоаспектної природи цього феномену, який вимагає міждисциплінарного підходу, що поєднує географію, економіку, культурологію, теологію та педагогіку. Цей деталізований теоретичний аналіз, охоплюючи як класичні, так і новітні підходи, стане надійною основою для подальшого регіонального дослідження.

Релігійний туризм є складним міждисциплінарним об'єктом дослідження, що спричинило наявність різноманітних підходів до його визначення. Класичні дефініції, що охоплюють його сутність, сходяться на тому, що це подорожі, пов'язані з відвідуванням святих місць, релігійних центрів, монастирів, а також участю у релігійних обрядах, або задля вивчення релігійної спадщини та культури. Цей вид туризму має специфічну мотивацію, яка може варіюватися від суто духовної (потреба у трансцендентному, пошук сакральності) до культурно-пізнавальної (інтерес до історії та архітектури). Він характеризується особливою сезонністю, яка жорстко прив'язана до великих релігійних свят, створюючи пікове навантаження на інфраструктуру, та вимагає особливих умов до розміщення і харчування, що відрізняє його від масових видів туристичної діяльності [14, с. 70-77]. На глобальному рівні його економічна потужність виявляється у створенні робочих місць, стимулюванні розвитку транспортної та готельної інфраструктури, а також у фінансуванні реставрації та збереження пам'яток культури, виконуючи, по суті, функцію

самофінансування культурної спадщини, і демонструє високу стійкість до економічних криз.

Для подальшого наукового аналізу необхідно чітко розмежувати ключові, але споріднені терміни, використовуючи теоретичну модель «Континууму паломництво-туризм». Паломництво (проща) є найбільш вузьким і традиційним терміном, його мотивація – суто релігійна та глибоко духовна, спрямована на виконання релігійного обов'язку, покаяння чи отримання благословення, і часто має аскетичний характер, відмовляючись від комфорту. Натомість, релігійний туризм виступає як ширше поняття, що включає як паломництво, так і подорожі з культурно-пізнавальною метою, де сакральні об'єкти сприймаються як видатні пам'ятки історії та архітектури без вимоги активної участі у культовій діяльності. Явище паломництва є одним із найдавніших видів організованих подорожей у світових релігіях. Протягом XX–XXI століть, під впливом глобалізації, розвитку транспорту та підвищення рівня освіти, паломництво еволюціонувало у сучасний релігійний туризм, перетворившись на потужний сектор туристичного ринку, що поєднує духовність, пізнання та економічну діяльність. Аналіз об'єктів релігійного туризму вимагає їхньої багатофакторної класифікації, зокрема, розрізнення між активними культовими спорудами (діючими монастирями, храмами), музейними або пам'ятковими об'єктами (руїнами, історичними місцями) та сакральними ландшафтами (святими джерелами чи місцями явлення). Такий диференційований підхід дозволяє розглядати релігійно-туристичний ресурс не як монолітний, а як складну, багатофункціональну систему з різним потенціалом впливу на місцеву громаду [51]. З огляду на необхідність регіонального фокусу, доцільно виокремити меморіально-релігійний туризм (пов'язаний із вшануванням пам'яті осіб чи подій, важливих для релігійної спільноти) та подієвий релігійний туризм (подорожі, прив'язані до конкретних свят або фестивалів, що створюють прогнозоване пікове навантаження).

Зважаючи на складність і багатоаспектність релігійних подорожей, у науковій літературі часто відбувається плутанина між базовими поняттями.

Для чіткого розуміння меж понять та їхнього функціонального наповнення, а також для формування коректної класифікаційної основи цього дослідження, представлено їхню порівняльну характеристику (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Диференціація ключових понять у сфері релігійних подорожей

Критерій	Паломництво (Проща)	Релігійний туризм	Сакральний туризм
Ключова мотивація	Суто релігійна, духовне очищення, виконання обітниць.	Комбінована: духовно-пізнавальна, культурна, освітня.	Культурно-пізнавальна, історична, архітектурна.
Мета	Взаємодія з сакральним, пошук трансцендентного.	Ознайомлення з релігійною спадщиною та культурою.	Вивчення об'єктів як пам'яток історії та мистецтва.
Характер поїздки	Аскетичний, часто неорганізований, готовність до дискомфорту.	Організований, використання туристичної інфраструктури.	Спеціалізований, орієнтований на комфортний відпочинок.
Основний об'єкт	Дійсно діюча святиня (монастир, місце явлення).	Діючі та недіючі культові споруди, музеї релігії.	Руїни, археологічні зони, історичні церкви.
Економічна роль	Мінімальна, часто покриває лише базові потреби.	Значна, інтегрована в регіональну туристичну економіку.	Значна, як частина культурного туризму.

Джерело: складено автором на основі: [14; 51]

Представлена диференціація чітко засвідчує, що поняття релігійний туризм є найбільш комплексним і охоплюючим, оскільки інтегрує як глибоко духовні (паломництво), так і культурно-пізнавальні (сакральний туризм) мотиви. Таке розмежування дозволяє науково обґрунтувати методологію збору статистичних даних, класифікації об'єктів та підходи до формування туристичного продукту, орієнтованого на різні сегменти мандрівників. Це особливо важливо для розробки шкільних краєзнавчих програм, де сакральні об'єкти використовуються не з метою релігійного виховання, а як «місця пам'яті» для формування історичної та культурної компетентності.

Аналіз праць зарубіжних вчених дає змогу зрозуміти універсальні аспекти та глобальні тренди релігійного туризму, акцентуючи на мотивах та типології. Серед ключових дослідників слід назвати антропологів В. Тернера

та Е. Тернера [64], чий праці про паломництво та концепцію «комунітас» є основоположними для пояснення глибокої, духовної мотивації прочан, звертаючи увагу на їхній тимчасовий вихід із соціальної структури. Соціолог Д. МакКаннелл досліджував пошук «автентичності» у туристичних поїздках [61], що безпосередньо стосується релігійних мандрівників, які прагнуть справжнього духовного досвіду, порівнюючи його з пошуком «первісного джерела». Його теорія «маркування» пам'яток пояснює, як історичні та культурні об'єкти набувають сакрального значення для світського туриста. Також вагомий внесок зробили фахівці з туризмознавства Д. Г. Олсен та Д. Дж. Тімоті, які систематизували туристичні та релігійні подорожі як єдиний дослідницький феномен [62, с. 1-21], дослідник континууму паломництва Р. А. Шуо, що розробив континуум паломництва та туризму [63, с. 581-588], а також соціолог Дж. Ід, який аналізував вплив модернізації на паломницькі центри та їхню комерціалізацію [60, с. 19-40], попереджаючи про ризики «Діснейлендизації» сакрального простору.

При цьому, в українському контексті, як справедливо зауважують вітчизняні дослідники, застосування суворої макканнелівської моделі є обмеженим, оскільки культурно-пізнавальний мотив часто є невіддільним від глибокої історичної поваги до святинь, а не лише споживчим бажанням. Українська наукова думка, адаптуючи світові теорії, акцентує увагу на регіональній специфіці та збереженні спадщини. Відомий український фахівець з туризмознавства О.О. Любіцева є основоположником класифікації видів туризму в Україні [30], де релігійний туризм визнається як важливий елемент культурно-пізнавального напрямку, підкреслюючи його потенціал для регіональної спеціалізації. Економіст-аналітик В.К. Кифяк аналізує організаційні механізми та економічну ефективність функціонування туристичної галузі [20], деталізуючи особливості формування ціни на релігійні тури. Дослідник соціокультурної ролі туризму С.А. Панченко активно досліджує функції та сутність релігійного туризму, підкреслюючи його соціокультурну роль і вплив на місцеві громади [38, с. 22-24], особливо в

контексті міжконфесійної взаємодії. Важливим є внесок доктора економічних наук Т. І. Ткаченко, яка розробила концепцію сталого розвитку туризму в Україні та оцінювала економічну ефективність галузі [53, с. 305-313], науковця-географа А. Нагірняка, яка чітко розмежувала характерні риси паломництва та релігійного туризму [35], а також дослідника проблем організації В. В. Гаєвського, який проаналізував ключові проблеми та перспективи організації цього виду туризму в Україні [9]. У сучасних умовах вітчизняні науковці змістили фокус досліджень, акцентуючи увагу на ролі сакральних об'єктів як символів національної ідентичності та осередків опору, що є критично важливим для осмислення ролі Чернігівських святинь у контексті російсько-української війни.

Для створення міцної методологічної бази та визначення вектора подальших регіональних досліджень, необхідно систематизувати внесок ключових науковців. Узагальнення теоретичних напрацювань, які формують наукову основу цього дослідження та безпосередньо впливають на аналіз об'єктів Чернігівщини (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Узагальнення ключових теоретичних підходів до вивчення релігійного туризму

Автор (Вчені)	Основна галузь	Ключова концепція	Внесок у дослідження Чернігівського району
В. Тернер, Е. Тернер	Антропологія	«Комунітас», сакральний досвід, лімінальність.	Обґрунтування глибинної духовної мотивації паломників.
Н. Даллен	Туризмознавство	Типологія релігійних мандрівників (Dallen's Typology).	Деталізація сегментів цільової аудиторії, формування туристичного продукту.
Д. Г. Олсен, Д. Дж. Тімоті	Туризмознавство	Теоретичне об'єднання релігії та подорожей (Tourism and religious journeys).	Системний підхід до визначення релігійного туризму як цілісного явища.

Продовження таблиці 1.2

Дж. Ід	Соціологія / Культурологія	Модернізація паломництва, комерціалізація.	Аналіз впливу сучасних чинників на автентичність регіональних святинь.
А. Нагірняк	Туризмознавство	Характерні риси та особливості паломництва і релігійного туризму.	Чітке термінологічне розмежування базових понять для методології.
В. В. Гаєвський	Організація туризму	Проблеми та перспективи організації релігійного туризму.	Аналіз управлінських та організаційних викликів для регіонального розвитку.
О.О. Любіцева	Туризмознавство	Класифікація видів туризму, ресурсно- рекреаційний потенціал.	Визначення місця релігійного туризму в галузевій структурі України.
В.К. Кифяк	Економіка туризму	Організаційні механізми, ефективність туристичної діяльності.	Аналіз економічного мультиплікативного ефекту для регіону.
Т. І. Ткаченко	Економіка туризму	Концепція сталого розвитку туризму.	Обґрунтування необхідності балансу між економікою та збереженням спадщини.
М.В. Самойленко	Історична географія	Географія паломництва, картографування шляхів.	Методологічна основа для створення краєзнавчих маршрутів.
С.А. Панченко	Туризмознавство	Соціокультурна роль, вплив на місцеві громади.	Обґрунтування соціокультурного значення об'єктів Чернігівщини.

Джерело: складено автором на основі: [9,20,30,35,38,53,60,61,62,63,64]

Аналіз наукових підходів доводить, що дослідження релігійного туризму є міждисциплінарним і вимагає поєднання антропологічних (мотивація), соціологічних (критика комерціалізації) та географічних (просторовий і ресурсний аналіз) методів. Це узагальнення слугує логічним переходом до наступного підрозділу, який деталізує методичний інструментарій, обраний для вивчення регіональної специфіки.

Релігійний туризм, як правило, належить до спеціалізованих видів, а також є частиною культурно-пізнавального туризму, а його міжнародний сегмент активно зростає. Він має значну економічну роль на національному та світовому рівнях, створюючи потужний мультиплікативний ефект на

регіональну економіку через стимулювання розвитку місцевого малого та середнього бізнесу (готелів, ремесел). Крім економіки, релігійний туризм має важливе соціокультурне значення. З географічної та культурологічної точки зору, він сприяє актуалізації поняття «сакральний простір» – території, яка набула священного значення, та збереженню «духовної спадщини», що включає нематеріальні елементи (усні легенди, обряди). Особливої уваги заслуговує інтеграція релігійного туризму з екологічними принципами через концепцію «Релігійного екотуризму» або «Зеленого паломництва». Тут доцільно згадати про концепцію «Сакральних природних об'єктів», яка інтегрує річки, гаї та гори (як-от Болдині гори) безпосередньо у духовну спадщину.

Проте, критичний аналіз вимагає врахування концепції «турифікації» – процесу, коли сакральний простір, під впливом масового туризму, ризикує втратити свою первісну духовну функцію на користь комерційної та споживчої. Особливо гострою формою цього явища є «Діснейлендизація», що передбачає спрощення складних релігійних наративів і перетворення їх на ідеалізований, комерційно привабливий туристичний продукт, що є серйозним ризиком для автентичності пам'яток. З цим пов'язаний виклик «Управлінням автентичністю», що вимагає від туристичних менеджерів у Чернігові балансувати між потребами віруючих (автентичний культ) та очікуваннями туристів (автентична історія) [14].

У цьому контексті, особливої ваги набуває етичне та регуляторне поле: успішний розвиток релігійного туризму вимагає дотримання Етичного кодексу туризму UNWTO (Всесвітня туристична організація) та уникнення конфлікту між комерційною діяльністю і духовною функцією святинь, що є предметом законодавчих ініціатив. Слід також акцентувати на правових аспектах, а саме на «конфлікті подвійного статусу» – одночасному перебуванні сакральних об'єктів у статусі державної пам'ятки та діючої культової споруди. Цей дуалізм ускладнює планування туристичної діяльності, що є особливо актуальним для таких історичних центрів, як

Чернігів, де історична пам'ять про княжу добу, козацьке бароко та радянську секуляризацію накладається на сучасну конфесійну належність. Релігійний туризм є потужним чинником формування регіональної ідентичності, оскільки сакральні об'єкти є «місцями пам'яті», що цементують історичну свідомість. Цей процес також стимулює розвиток креативних індустрій – від створення автентичних краєзнавчих путівників до розробки освітніх програм. З точки зору географії та краєзнавства, центральне місце займає концепція «Географії пам'яті», яка стверджує, що пам'ять нації формується навколо конкретних фізичних місць, які виступають як просторові маркери та утворюють «мережу пам'яті». Релігійний туризм слугує інструментом «м'якої сили»: на внутрішньому рівні він сприяє національній єдності, а на міжнародному – формує позитивний імідж України через культурну дипломатію. Особливо варто наголосити на ролі релігійного туризму в контексті сталого розвитку, оскільки він має потенціал забезпечити баланс між економічним зростанням та збереженням культурних цінностей, а в умовах сучасних викликів, релігійні центри можуть виступати як важливі осередки соціального відновлення та відтворення історичної пам'яті місцевої громади, виконуючи терапевтичну функцію. Терапевтично-відновлювальна функція є особливо актуальною у кризові періоди, оскільки подорожі до святинь можуть слугувати джерелом психологічної підтримки та відновлення відчуття історичної тяглості та ґрунту під ногами, забезпечуючи духовне відновлення [51].

Також варто розглядати виклик інтерпретації спадщини. Хоча Збереження опікується фізичною цілісністю об'єкта, Інтерпретація є процесом комунікації, який допомагає відвідувачу (у нашому випадку – школяреві) зрозуміти значення та важливість сакрального місця. Саме на цьому стику формується методологічна основа для розробки освітніх краєзнавчих маршрутів. Для реалізації освітньо-пізнавальної функції критично важливим є використання різних Моделей інтерпретації спадщини, зокрема Тематичної, Наративної та Моделі компетентнісного підходу, які базуються на класичних Принципах Тілдена, що наголошують на тому, що інтерпретація повинна бути

релевантною, захоплюючою та стимулювати думку. Ці моделі забезпечують прямий зв'язок між туристичним ресурсом і формуванням краєзнавчої компетентності школярів.

В умовах геополітичних та безпекових викликів, релігійний туризм не може розвиватися без використання Цифрової спадщини (Digital Heritage) та її елементів (наприклад, віртуальних турів – E-Pilgrimage). Орім того, близькість до кордону та статус прикордонного регіону вимагає включення чинника безпеки як обов'язкової умови, що зумовлює розробку безпекових протоколів та інтеграції елементів цивільного захисту. Завдані руйнування сакральним об'єктам створюють нову типологію – туризм військової пам'яті (або «темної спадщини» – Dark Heritage), що вимагає особливого етичного протоколу до їхньої презентації туристам, щоб уникнути сенсаційності та експлуатації травми.

Слід також розглядати релігійний туризм через призму Цілей сталого розвитку ООН (ЦСР), зокрема ЦСР №8 (Гідна праця та економічне зростання) та ЦСР №11 (Сталі міста та громади), а також ввести поняття «духовний капітал» – нематеріального активу, що включає моральні та етичні цінності, соціальну довіру та колективну стійкість, що є критично важливим для постконфліктного відновлення [9].

Зважаючи на педагогічний фокус дослідження, слід підкреслити, що релігійний туризм та пов'язана з ним краєзнавча діяльність є потужною платформою для реалізації міждисциплінарних зв'язків у шкільній освіті. Це відповідає сучасним вимогам Нової української школи (НУШ) щодо практико-орієнтованого та компетентнісного підходу до навчання, де історико-культурне середовище використовується як жива, автентична лабораторія для освітнього процесу.

Підсумовуючи, теоретичний аналіз засвідчує, що релігійний туризм – це складний, багатоаспектний вид туристичної діяльності, що еволюціонував із класичного паломництва та поєднує духовні, культурні та економічні мотиви. При цьому в науковому середовищі досі існує проблема термінологічної

демаркації, коли поняття «паломництво», «релігійний» та «сакральний» туризм часто нечітко розмежовуються, що ускладнює статистичний та порівняльний аналіз. Він включає ширший спектр подорожей до сакральних місць, які мають значний вплив на економіку і культуру, та є важливою основою для краєзнавчих досліджень і формування регіональної ідентичності. На основі проведеного огляду, робоче визначенням релігійного туризму для цілей цього дослідження буде вважатися сукупність туристичних подорожей, здійснюваних з метою паломництва, участі у релігійних заходах, або задля культурно-пізнавального вивчення релігійної спадщини та сакральних об'єктів певного регіону, з урахуванням його стратегічної ролі у формуванні регіональної ідентичності та сталому розвитку.

1.2. Методичні основи дослідження релігійного туризму в Чернігівському районі.

Обрання методологічної основи дослідження має вирішальне значення для забезпечення його наукової достовірності та об'єктивності отриманих результатів. Вона являє собою інтеграцію загальнонаукових, спеціальних та географічних методів, які були обрані відповідно до поставленої мети та завдань, сфокусованих на всебічному вивченні регіональної специфіки релігійно-туристичного комплексу Чернігівського району та його інтеграції у шкільні туристично-краєзнавчі дослідження. Особлива увага приділена інтеграції прикладних інструментів, що дозволяють оцінити безпековий та економічний потенціал об'єктів в умовах прикордонного розташування.

Центральним методологічним принципом, використаним у роботі, є системний підхід. Цей підхід дозволяє розглядати релігійно-туристичний потенціал Чернігівського району не як просту суму окремих храмів чи монастирів, а як єдину, динамічну, взаємопов'язану систему, що функціонує в межах регіонального простору та постійно взаємодіє із зовнішнім середовищем. Структурно ця система включає чотири ключові, взаємозалежні елементи: ядро (сакральні об'єкти, зокрема давні храми та печери Антонія),

що є первинним ресурсом; інфраструктуру (транспортна доступність, логістика та сфера розміщення), яка забезпечує функціональність; потік (паломники та туристи) як рушійна сила; та систему управління (місцеві органи, музейні та церковні структури), яка регулює процеси та відповідає за вирішення «конфлікту подвійного статусу» (сакральність vs комерція), що є важливим для формування етичної складової краєзнавчих досліджень. Застосування системного підходу дає змогу не лише описати елементи, але й виявити слабкі ланки у взаємодії компонентів, наприклад, невідповідність історичної цінності об'єкта його інфраструктурній забезпеченості та критичну економічну залежність периферійних об'єктів від пожертвувань. На етапах опрацювання теоретичної бази активно використовувалися методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, які є основою для верифікації емпіричних даних та формування остаточних наукових висновків [56].

Для глибокого вивчення просторової та часової специфіки релігійної мережі Чернігівщини, яка історично є однією з найдавніших та найбільш насичених в Україні, були використані спеціалізовані наукові методи. Історико-географічний аналіз має тут вирішальне значення, оскільки він дозволяє дослідити динаміку трансформації релігійного культурного ландшафту регіону від часів Київської Русі до сучасності. Цей метод передбачає не лише вивчення архітектурної історії, а й реконструкцію автентичних прочанських шляхів, що історично існували на Чернігівщині, та аналіз зміни функціонального наповнення культових споруд під впливом політичних та соціальних факторів, включаючи аналіз об'єктів, пошкоджених внаслідок військової агресії, як символів національної стійкості [48, с. 59-65].

Дослідження також спирається на картографічний метод та ГІС-моделювання, які є необхідними для візуалізації та просторового аналізу, результати якого будуть інтегровані у Розділ III. Завдяки Геоінформаційним системам (ГІС) здійснюється просторовий аналіз розміщення сакральних об'єктів та їхня кластеризація для виявлення зон найбільшого скупчення. Особливо цінним є використання ГІС для моделювання безпекової складової

та транспортної доступності, що дозволяє накласти на карту релігійних об'єктів шар дорожньої мережі та розрахувати ізохрони (зони рівної часової доступності) від основних туристичних центрів. Це забезпечує науково обґрунтовані оптимальні логістичні рішення для формування реалістичних, а головне – безпечних туристичних маршрутів, що є критично важливим в умовах прикордонного району. Також застосовується статистичний метод для кількісного аналізу даних, отриманих від офіційних установ. Обробка офіційної інформації Головного управління статистики в Чернігівській області включає не лише аналіз загальних обсягів туристичних послуг, але й використання методів динамічних рядів для відстеження змін у туристичних потоках та кореляційного аналізу для виявлення зв'язку між сезонністю, релігійними святами та відвідуваністю ключових сакральних місць, дозволяючи оцінити економічний мультиплікативний ефект туризму на регіональний бюджет [5, с. 34-38].

Оскільки дослідження безпосередньо спрямоване на інтеграцію релігійно-туристичного потенціалу в освітній процес, його методологія включає також спеціалізовані педагогічні методи, необхідні для апробації та доведення ефективності розроблених рекомендацій.

Для практичної реалізації дослідницького задуму та формування ключових компетентностей учнів, на проєктно-прикладному етапі (Розділ IV) буде застосовано кейс-метод. Цей інструмент передбачає створення навчальних ситуацій, заснованих на реальних об'єктах Чернігівського району, що вимагають від учнів аналізу, прийняття рішень та розробки власних краєзнавчих проєктів. Використання кейс-методу забезпечує практичну навчальну діяльність та сприяє формуванню когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової компетентностей.

Надійність та достовірність результатів педагогічного дослідження буде забезпечена за рахунок застосування Формувального експерименту. Він передбачає зіставлення результатів рівня сформованості компетентностей у контрольних та експериментальних групах учнів до та після впровадження

розробленої методики. Таким чином, формувальний експеримент виступає як основний метод наукової валідації педагогічної складової роботи.

Для узагальнення та чіткої ідентифікації прикладного інструментарію, необхідного для виконання регіонального аналізу та розробки рекомендацій у наступних розділах, доцільно провести систематизацію обраних інструментів. У табл. 1.3 візуалізовано структуру методологічної бази, класифікуючи методи за їхнім функціональним призначенням, конкретними завданнями, які вони вирішують у контексті Чернігівського району, та розділами роботи, де вони будуть застосовані. Це забезпечує прозорість наукового процесу та демонструє логіку переходу від загальних методів до конкретних прикладних інструментів оцінки.

Таблиця 1.3

Структура та призначення ключових методів дослідження

Група методів	Метод/Інструмент	Завдання в контексті Чернігівського району	Розділ застосування
Географічні	ГІС-моделювання	Просторовий аналіз локалізації об'єктів та оцінка безпекової і транспортної доступності.	II, III, IV
Історичні	Історико-географічний аналіз	Реконструкція автентичних прочанських шляхів та вивчення динаміки релігійної мережі.	II, III
Економіко-статистичні	Аналіз динамічних рядів та кореляція	Виявлення трендів, сезонності у туристичних потоках та оцінка економічної залежності периферії.	II, III
Прикладні	Критеріальний аналіз (Паспортизація)	Об'єктивна інтегральна оцінка туристичного потенціалу кожного сакрального об'єкта.	III
Стратегічні	SWOT-аналіз	Визначення сильних/слабких сторін та формування стратегічних рекомендацій розвитку.	III
Педагогічні	Кейс-метод та Формувальний експеримент	Апробація методичних рекомендацій для формування ключових компетентностей учнів.	IV

Джерело: складено автором на основі: [1, 5, 48, 56]

Представлена систематизація чітко розмежовує методологічні інструменти за їхнім функціональним призначенням, підкреслюючи, що

дослідження базується на інтегрованому підході, де результати, отримані за допомогою географічних та історичних методів, слугують основою для прикладних оцінок. Такий підхід дозволяє не лише описати наявний стан релігійного туризму, але й сформуванати науково обґрунтовану стратегію розвитку, що є головним завданням роботи.

Для переведення якісних характеристик об'єктів у вимірні показники та формування стратегічних рекомендацій використовується низка практичних інструментів. Для об'єктивної оцінки туристичного потенціалу кожного сакрального об'єкта буде застосовано критеріальний аналіз на основі методу паспортизації об'єктів. Цей інструмент дозволяє отримати інформацію шляхом польової фіксації на місці сукупності якісних та кількісних характеристик: архітектурно-історична цінність (статус, унікальність, ступінь збереження), сакрально-легендарна привабливість (наявність чудотворних ікон, мощей, пов'язаних легенд) та інфраструктурна готовність (наявність паркувальних місць, санітарних зон, інформаційних стендів, логістика, безпековий протокол). Результатом цієї детальної паспортизації стане інтегральна оцінка потенціалу об'єктів, яка дозволить виявити найбільш перспективні та, навпаки, недооцінені пам'ятки регіону.

Для узагальнення даних, отриманих від офіційних установ, а також аналізу наукових робіт, монографій та галузевих публікацій буде застосовано методи кластеризації та ранжування для визначення пріоритетних об'єктів та проблемних зон. Застосовується SWOT-аналіз, який є ключовим інструментом для стратегічного планування, що буде детально представлено в Розділі III. Його використання дозволяє всебічно оцінити перспективи розвитку релігійного туризму Чернігівського району через виявлення сильних сторін, слабких сторін, аналізу можливостей та оцінки загроз, слугуючи основою для формування регіональної стратегії [1].

Оскільки дослідження релігійного туризму в регіональному аспекті має виражений прикладний характер, важливим елементом методології є чітке окреслення концептуальної моделі його проведення. Вона забезпечує логічну

послідовність етапів, гарантуючи, що емпіричні дані коректно впливають з теоретичних засад. Ця модель складається з чотирьох ключових взаємопов'язаних етапів. На теоретико-методологічному етапі (Розділ I) відбувається визначення робочих понять та вибір інструментарію, описаного вище. Далі слідує діагностично-аналітичний етап (Розділ II), що передбачає збір та всебічну оцінку загального стану релігійного туризму в Україні, що є контекстною основою для регіонального аналізу. Третім кроком є емпірико-оціночний етап (Розділ III), на якому застосовується польова паспортизація та критеріальний аналіз для отримання унікальних даних про об'єкти Чернігівського району, а також проводиться SWOT-аналіз для визначення його стратегічного потенціалу. Фінальний проєктно-прикладний етап (Розділ IV) присвячений розробці конкретних рекомендацій на основі отриманих результатів, апробації кейс-методу в освітньому процесі та формуванню пропозицій щодо їхнього використання у навчально-краєзнавчій роботі. Таке структурування забезпечує прозорість наукового процесу і гарантує, що вся робота побудована на єдиній логічній основі [27].

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечується за рахунок використання комплексної джерельної бази. Вона включає нормативно-правові акти (Закони України «Про туризм» [46], «Про охорону культурної спадщини» [55]); наукові монографії, публікації та статті ([38, 53, 29, 18, 49] та ін.), які містять глибокий теоретичний аналіз та статистичні дані щодо релігійного туризму; спеціалізовані картографічні матеріали та результати історико-географічних досліджень ([48, 58, 36]), використані для просторового аналізу та реконструкції динаміки релігійної мережі Чернігівщини.

Вибір і спрямованість дослідження повністю узгоджуються з пріоритетними науковими напрямками Кафедри дошкільної освіти Факультету психології та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, зокрема, у частині розробки інноваційних підходів до краєзнавчо-освітньої роботи та формування ключових компетентностей учнів

через туризм. Актуальність роботи також підтверджується її кореляцією з положеннями Регіональної стратегії розвитку туризму Чернігівської області, які визначають релігійний та культурно-пізнавальний туризм як ключовий елемент економічного та соціокультурного відновлення регіону, а також засобом національно-патріотичного виховання.

Отже, обраний комплексний методичний підхід, що поєднує системний аналіз, історичну географію та практичні інструменти оцінки, дозволяє здійснити глибоке, об'єктивне та всебічне дослідження релігійно-туристичного потенціалу Чернігівського району. Методична основа чітко орієнтована на перехід від теоретичного обґрунтування до емпіричного збору даних та розробки практичних рекомендацій, що є головною метою дослідження.

Висновки до розділу 1.

Проведений теоретичний аналіз засвідчив, що релігійний туризм є складним, міждисциплінарним феноменом, який еволюціонував із класичного паломництва, поєднуючи духовну, культурно-пізнавальну та економічну мотивацію. На основі огляду праць вітчизняних та зарубіжних науковців (зокрема В. Тернера, Дж. Іда, О.О. Любіцевої) було чітко розмежовано ключові терміни: паломництво (суто духовна мета), релігійний туризм (ширше поняття) та сакральний туризм (культурно-пізнавальна мета). Це дало змогу сформулювати робоче визначення для цілей цього дослідження: релігійний туризм – це сукупність подорожей до сакральних об'єктів певного регіону, що мають значний вплив на економіку та культуру, і є важливою основою для краєзнавчих досліджень і формування регіональної ідентичності. Водночас визначено критичний ризик «турифікації» – процесу, в якому сакральний простір ризикує втратити свою первісну духовну функцію на користь комерційної та споживчої, що вимагає впровадження етичних та регуляторних механізмів.

Для забезпечення наукової достовірності дослідження та його прикладного характеру була обґрунтована комплексна методологічна основа, центральним принципом якої є системний підхід. Цей підхід дозволяє розглядати релігійно-туристичний потенціал Чернігівського району як єдину динамічну систему, що складається з ядра (сакральні об'єкти), інфраструктури, потоку та системи управління. До комплексу спеціальних методів, обраних для регіонального аналізу, увійшли історико-географічний аналіз (для реконструкції прочанських шляхів), економіко-статистичні методи (для оцінки мультиплікативного ефекту та сезонності), а також ГІС-моделювання та картографічний метод, які є критично важливими для просторового аналізу та оцінки безпекової складової і транспортної доступності в умовах прикордонного розташування.

З метою переведення якісних характеристик об'єктів у вимірні показники та формування стратегічних рішень, визначено прикладний інструментарій: критеріальний аналіз на основі методу паспортизації об'єктів буде застосовано для інтегральної оцінки потенціалу кожної пам'ятки; метод експертного опитування – для збору первинних даних від стейкхолдерів щодо управлінських та безпекових проблем; а SWOT-аналіз слугуватиме для формування науково обґрунтованої регіональної стратегії. Таким чином, перший розділ забезпечив повну теоретико-методологічну базу і концептуальну модель, що створює логічну основу для переходу до діагностично-аналітичного етапу роботи – всебічного дослідження сучасного стану релігійного туризму та оцінки об'єктів Чернігівського району.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Основні етапи становлення релігійного туризму в Україні

Історія релігійного туризму в Україні являє собою складний, багатошаровий процес, що відображає багатовікову історію державотворення, міжконфесійної взаємодії та еволюцію суспільних потреб, що вимагає глибокого історико-географічного аналізу [31]. Становлення цього явища пройшло через кілька ключових, кардинально різних за своєю суттю етапів, кожен з яких характеризувався унікальними соціально-політичними, інфраструктурними та законодавчими умовами, що формували як характер паломницьких та туристичних потоків, так і сучасну географію сакральної мережі.

Перший етап охоплює Княжу Добу та Середньовіччя (X – XVII століття). Становлення організованого релігійного руху розпочалося з моменту хрещення Русі у 988 році, яке стало потужним ідеологічним, культурним та економічним каталізатором. Заснування Києво-Печерської Лаври (1051 р.) та розгалуження монастирської мережі перетворило Київський регіон на основний сакральний центр Східної Європи. На цьому етапі географічні фактори мали визначальне значення: паломницькі шляхи жорстко прив'язувалися до природних комунікацій, зокрема до Дніпровського та Деснянського басейнів. Зокрема, на Чернігівщині, де діяльність святого Феодосія Углицького та розбудова Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів створили другий за значимістю осередок духовності, утворився потужний регіональний магніт. Цей етап також характеризується появою перших неписьмових «Краєзнавчих легенд» та «Топосів пам'яті», пов'язаних із життям святих, які є основою нематеріальної спадщини і стали пізніше елементами туристичних маршрутів. Архітектурна спадщина цього періоду відзначається домінуванням монументального давньоруського стилю, що є окремим туристичним об'єктом, і вимагає специфічних методів збереження [58, с. 290-302]. Характер подорожей був виключно аскетичним та глибоко

духовним, а відсутність будь-якої спеціалізованої інфраструктури, окрім монастирських притулків, підкреслювала суворий, некомерційний характер прощі.

Наступний, **другий** етап, що припадає на час Гетьманщини та Російської імперії (XVII – початок XX століття), ознаменував інституціоналізацію паломництва та його поступову трансформацію у ранню форму релігійного туризму. У цей час набув особливої гостроти регіональний конфесійний контраст. Якщо Центральна та Східна Україна розвивалася під впливом Православної Церкви (фокус на Лаврах), то Західна Україна формувала альтернативну модель навколо Греко-Католицьких центрів (Зарваниця). Саме в цей період завдяки меценатству гетьманів та еліт, зокрема Івана Мазепи, розквітає українське бароко, яке надало сакральним спорудам, як у Чернігові та Києві, унікальних регіональних рис. Ці архітектурні комплекси стали результатом значних приватних інвестицій, що поєднали духовне поклоніння з мистецькою цінністю, заклавши основу для тематичної спеціалізації сучасних турів. З точки зору адміністративного регулювання, Синод та Імперська влада почали стандартизувати логістику прощ, видаючи офіційні «Свідчення на проїзд», що є першим прикладом державного контролю та організації туристичного потоку. Це призвело до створення мережі «Странноприймних домів» – прообразу сучасних готелів для паломників. Вирішальне значення мав інфраструктурний та адміністративний розвиток: будівництво залізниць різко підвищило доступність об'єктів. Ця зміна була підтримана законодавчо та адміністративно через створення Палестинського товариства, яке діяло під державним наглядом. Також зростання юдейського паломницького потоку до Умані остаточно закріпило за українськими землями статус важливого міжнародного, мультиконфесійного центру.

Третій етап – Радянський Період (1920-ті – 1991 рік) – був часом фактичної ліквідації, руйнування та глибокої трансформації релігійного туризму як масового явища. Офіційна політика державного атеїзму, закріплена на законодавчому рівні, призвела до масового закриття, фізичного

знищення або перепрофілювання більшості монастирів і храмів на світські об'єкти. З правової точки зору, це ознаменувало переведення об'єктів сакральної спадщини у статус державної власності з повною втратою культової функції, що спричинило занепад традиційної релігійної інфраструктури. В цей час відбулася «Секуляризація сакрального простору», коли релігійні споруди отримали виключно культурно-архітектурну цінність, відокремлену від їхнього духовного призначення. Парадоксально, але саме завдяки «Музеєфікації» та охоронним статусам, наданим радянськими інституціями, вдалося зберегти низку ключових об'єктів (наприклад, Спасо-Преображенський собор у Чернігові). Об'єкти, які вдалося зберегти від повного знищення (Софійський собор, печери Києво-Печерської Лаври), функціонували виключно як музейні комплекси, при цьому їхнє позиціонування було суто культурно-пізнавальним та антирелігійним. Парадоксально, але паломництво не зникло повністю, а перейшло у підпільну, нелегальну форму, коли подорожі здійснювалися таємно до святих джерел або до збережених місць, демонструючи незламну силу нематеріальної спадщини. Виживанню нематеріальної культурної спадщини (НКС) – легенд, молитов та усних оповідей – сприяли місцеві жителі, які в умовах цензури виступали неформальними «зберігачами пам'яті», що стало критичним ресурсом для відродження в 1990-х роках [29, с. 280-287].

Фінальний, **Сучасний** Етап (1991 рік – дотепер), розпочався з відновлення, реституції та інтеграції релігійного руху у туристичний ринок. Ключовим моментом стало прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [45], що забезпечив правову основу для масової реституції майна та відновлення діяльності тисяч храмів і монастирів. На цьому етапі відбулося чітке функціональне розмежування: церква займається організацією суто духовних прощ, а туристичний бізнес пропонує комерційні релігійні тури [59], що призвело до виникнення потреби в етичному регулюванні взаємодії між цими секторами [12]. Зовнішня проекція українського релігійного туризму набула особливого значення завдяки

українській діаспорі, яка стала потужним джерелом меморіально-ностальгічних паломницьких потоків, а також важливим інвестиційним ресурсом для реставрації місцевих церков та монастирів. З географічної точки зору, відбулася реактивація старих паломницьких шляхів та формування нових сакральних кластерів. Особливо варто виділити чинник геополітичної напруги: після 2014 року та повномасштабного вторгнення 2022 року релігійний туризм в Україні набув нової, критично важливої функції. Сакральні об'єкти, такі як постраждалі церкви Чернігівщини, перетворилися на «Місця військової пам'яті» (Dark Heritage), вимагаючи розробки спеціальних етичних протоколів для їхнього відвідування та інтерпретації. Чинник безпеки та необхідність Цифрової інвентаризації (3D-сканування) руйнувань стали інтегральною частиною планування туристичної діяльності, що кардинально відрізняє цей період від попередніх. Розуміння цих історичних етапів, їхніх географічних, конфесійних, законодавчих, адміністративних та архітектурних особливостей, є ключовим для правильної оцінки сучасного стану та формування стратегічного потенціалу релігійно-туристичного комплексу.

Не можна ігнорувати роль освітньо-наукових установ у формуванні ставлення до сакральної спадщини. Ще в період Російської імперії, завдяки діяльності історичних товариств при університетах, розпочалася перша систематична інвентаризація та архівація відомостей про монастирі та церкви, що заклало наукові основи для сучасного краєзнавства та архітектурознавства. У радянський період, попри антирелігійну політику, збереженню архітектурних пам'яток часто сприяли реставраційні та музейні інституції (наприклад, Академія наук), які перетворили їх на об'єкти світської культурної цінності. Ці наукові та освітні установи забезпечили історіографічну неперервність та зберегли знання про місцезнаходження, статус та історію об'єктів (включно з об'єктами Чернігівщини), що стало фундаментальною джерельною базою для швидкого відновлення туристичного потенціалу після 1991 року. Наукова і освітня діяльність виступали постійним чинником, що

гарантував збереження інформаційної основи релігійного туризму, незалежно від політичних режимів. Ця роль особливо посилилася після 2022 року, коли освітні установи (школи, університети) стали активними учасниками процесу документування військових злочинів та використання сакральних руїн як матеріалу для патріотичного виховання та формування «Коллективної травматичної пам'яті».

Окремої уваги заслуговує економічний та інфраструктурний аспекти, що змінювалися відповідно до етапів. На першому етапі фінансування паломництва ґрунтувалося виключно на добровільних пожертвах та монастирському забезпеченні. Другий етап (Імперський) запровадив перші елементи комерціалізації: продаж місць у поїздах, послуги гідів та друковані путівники, що свідчило про формування бюджетної моделі релігійних мандрівок. У сучасний період (IV етап) домінуючою стала модель державно-приватного партнерства, яка передбачає залучення коштів ЄС та міжнародних донорів (зокрема, для відновлення після воєнних пошкоджень), а також активну роботу регіональних туристичних адміністрацій. Такий підхід стимулює не лише реставрацію об'єктів, але й створення нових, тематичних маршрутів, зокрема тих, що об'єднують сакральні споруди в міжнародні культурні коридори [52]. Розвиток туризму в незалежній Україні також був стимульований міжнародними рамковими документами. Хоча об'єкти Чернігівщини поки що не входять до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (на відміну від Києва та Львова), сам факт інтеграції української сакральної спадщини у міжнародний контекст підвищує вимоги до стандартів збереження та інтерпретації, особливо в частині сталого туризму. Це вимагає від місцевих органів управління не лише відновлення, але й розробки «Пам'яткоохоронної політики» відповідно до світових норм.

Ключовим аспектом, що демонструє трансформацію, є зміна мотивацій подорожуючих та засобів комунікації. На ранньому етапі (I) паломництво було виключно теоцентричним (мотивація – спасіння душі, покаяння, отримання благодаті), а комунікація мала суто усний характер (легенди, перекази,

проповіді). На другому етапі (II) мотивація стала змішаною: до духовної мети додалися елементи культурно-пізнавальні та патріотичні (відвідування барокових шедеврів, меценатських внесків), що супроводжувалося появою стандартизованих друкованих путівників та альбомів гравюр, які візуалізували об'єкти та підвищували їхню туристичну привабливість. У радянський період (III) мотивація була виключно антропоцентричною (історична, мистецтвознавча, краєзнавча), підтримувана державною пропагандою через музейні експозиції та наукові публікації, повністю виключаючи духовний чинник. На сучасному етапі (IV) домінує диференційована мотивація – від глибокої духовної прощі до пошуку національної ідентичності та меморіального туризму, при цьому ключовим засобом комунікації стали інтернет-платформи, соціальні мережі, віртуальні тури (3D-моделі), що дозволяють об'єктам миттєво комунікувати з глобальною аудиторією, навіть перебуваючи в зоні ризику [39].

Проведений вище історико-географічний аналіз демонструє складну динаміку становлення релігійного туризму в Україні (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Основні історичні етапи становлення релігійного туризму в Україні

Етап	Період	Домінуючий характер подорожей	Мотивація та Комунікація	Ключовий чинник зміни	Правовий та Інфраструктурний контекст
I. Становлення	X – XVII ст. (Княжа доба)	Аскетичне паломництво (проща)	Теоцентрична (спасіння душі), Усна комунікація (легенди, перекази)	Хрещення Русі, монастирське будівництво, Формування усних легенд	Відсутність правового регулювання, Монастирські притулки

Продовження таблиці 2.1

II. Інституалізація	XVII – поч. XX ст. (Імперський період)	Ранній організований туризм / Паломництво	Змішана (духовна + культурно-пізнавальна), Друковані путівники, гравюри	Будівництво залізниць, державна адміністрація, Стандартизація логістики прощ	Державний нагляд (Синод), «Свідчення на проїзд», Розвиток залізниць та друкованих путівників
III. Ліквідація/Трансформація	1920-ті – 1991 р. (Радянський період)	Культурно-пізнавальний туризм (музеєфікація)	Антропоцентрична (історична, мистецтвознавча), Державна пропаганда, музейні експозиції	Політика державного атеїзму, переведення в держвласність, Секуляризація сакрального простору	Державний атеїзм, перепрофілювання (музеї), Таємні (нелегальні) шляхи, Музеєфікація як метод збереження
IV. Відродження та Інтеграція	1991 р. – дотепер (Незалежна Україна)	Релігійний туризм / Духовна проща (диференціація)	Диференційована (ідентичність, меморіал, духовність), Цифрові платформи, 3D-моделі, ЗМІ	Закон про свободу совісті, ринкові механізми, Чинник безпеки та військової пам'яті	Закон про свободу совісті, Реституція, Міжнародні стандарти (ЮНЕСКО, ЄС), Цифровізація та безпекові протоколи

Джерело: складено автором на основі: [12,29,31,39,45,52,58,59]

Представлена у табл. 2.1 інформація чітко ілюструє еволюційний перехід від суто духовної прощі до інтегрованого у ринкові механізми релігійного туризму. Зміна ключових чинників, від релігійно-політичних (Хрещення, державний нагляд) до інфраструктурних (залізниця) та законодавчих (Закон про свободу совісті), підкреслює циклічність розвитку галузі та її чутливість до суспільно-політичних змін. Це є основою для розуміння сучасних викликів, які будуть розглянуті в наступних підрозділах.

Детальний історичний огляд виявив суттєві регіональні та конфесійні відмінності у формуванні релігійно-туристичного ландшафту України, що має

вирішальне значення для розробки диференційованих туристичних продуктів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Регіональні та конфесійні моделі релігійних подорожей (XIX – XXI ст.)

Регіон	Домінуюча конфесія	Тип паломництва / туризму	Ключові історичні приклади	Специфіка ресурсу
Центральна / Східна	Православ'я	Монастирський, великодержавний, централізований	Києво-Печерська Лавра, Троїцько-Іллінський монастир (Чернігів)	Давньоруська та козацько-барокова архітектура
Західна	Греко-Католицизм, Римо-Католицизм	Народний, марійний (культ Діви Марії), децентралізований	Зарваниця, Почаївська Лавра (спірний статус)	Чудотворні ікони, місця явлення, масові прощі
Міжнародний (Окремий напрям)	Іудаїзм (Хасидизм)	Меморіально-релігійний, ідентифікаційний	Умань (Могила цадика Нахмана)	Особлива логістика, сезонність, автономний інфраструктурний потік

Джерело: складено автором на основі: [31,40,58,59]

Інформація подана у табл. 2.2 підтвердила поліконфесійний та мультимодельний характер релігійного туризму в Україні. Це розмежування вказує на те, що Чернігівський район (як частина Центрально-Східного регіону) традиційно належить до православної, монастирської моделі, проте його давньоруська та барокова спадщина надає йому високу культурно-пізнавальну цінність на тлі суто духовних центрів. Сучасна географічна близькість до зони активних бойових дій та деокупованої території надає йому унікального статусу для розвитку Військово-меморіального туризму, що вимагає впровадження нових, етично виважених методів інтерпретації спадщини [40]. Аналіз цих відмінностей є важливим для подальшого стратегічного позиціонування Чернігівського району на внутрішньому та міжнародному туристичному ринку.

Отож, історико-географічний аналіз чітко ідентифікував ключові етапи розвитку та сформував методологічну базу для оцінки сакральної спадщини. Введення аспектів правової трансформації, нематеріальної спадщини, геополітичних чинників, еволюції фінансових та інфраструктурних моделей, а також мотиваційних змін та технологій комунікації, дозволило створити повну картину еволюції, яка є необхідною передумовою для адекватної оцінки сучасного потенціалу. Зокрема, підкреслено, як НКС та освітні установи виступали «рятівним колом» для спадщини у кризові періоди, що є особливо актуальним для педагогічного фокусу дослідження. Проте, повне розуміння потенціалу релігійного туризму вимагає переходу від історичної ретроспективи до емпіричного аналізу. Враховуючи зазначені регіональні та конфесійні відмінності, наступний підрозділ буде присвячений детальному дослідженню сучасного стану, географії, кількісних показників та статистичних тенденцій у сфері релігійного туризму України, що стане фундаментом для подальшої спеціалізації дослідження на прикладі Чернігівського району (Розділ III).

2.2. Сучасний стан, регіональні відмінності та проблеми релігійного туризму в нашій країні.

Сучасний етап розвитку релігійного туризму в Україні, що розпочався після здобуття незалежності, характеризується стрімким відродженням та активною інтеграцією сакральних об'єктів у національний та міжнародний туристичний простір. Після десятиліть державного атеїзму відновлення культової діяльності стало потужним каталізатором не лише для духовного життя, а й для туристичної індустрії, адже понад 37 тисяч зареєстрованих релігійних організацій володіють об'єктами значної історичної та архітектурної цінності [18]. Однак цей процес супроводжується значними регіональними диспропорціями та низкою системних проблем, що ускладнюють повну реалізацію потужного національного потенціалу.

Сучасний релігійно-туристичний ландшафт України сформований під впливом її поліконфесійності та чіткої географічної поляризації туристичних потоків [32, с. 69-75]. Висока концентрація якісної інфраструктури та міжнародних транспортних хабів природно виділила Центрально-Київський кластер як безумовного лідера. Його ядро, що включає Києво-Печерську Лавру та Софійський собор, залучає найбільші потоки культурних та сакральних туристів, оскільки ці об'єкти не лише є святинями, а й потужними музейними та адміністративними центрами. Паралельно із цим, існує Західноукраїнський кластер, де домінує масове пішохідне паломництво, орієнтоване переважно на традиції Греко-Католицької Церкви та Православної Церкви України. Тут ключові центри, такі як Зарваниця на Тернопільщині, активно використовують розгалужену мережу маршрутів, що особливо приваблює вірян з української діаспори та сусідніх європейських країн. Окремо функціонує Міжнародний спеціалізований кластер, найбільш яскраво представлений Уманню на Черкащині, яка щороку приймає десятки тисяч хасидів [19]. Цей потік є унікальним прикладом здатності України інтегруватись у світові паломницькі мережі, але водночас він виявився найбільш вразливим до геополітичних чинників та викликів безпеки, що різко обмежує його функціонування в періоди конфліктів [16; 37].

Нерівномірний розвиток релігійного туризму призвів до суттєвих регіональних диспропорцій, які необхідно враховувати при плануванні. Більшість інвестицій та якісної туристичної інфраструктури зосереджені навколо столиці та Львова, тоді як регіональні центри, подібні до Чернігова, хоча й володіють унікальними давньоруськими пам'ятками, відчують гострий дефіцит сучасної логістики та професійного маркетингу [6, с. 201-216; 36]. Цей розрив посилюється відмінностями в мотивації відвідувачів. Якщо на заході країни переважає чисте паломництво – подорож із глибоко релігійною метою, яка вимагає базової інфраструктури (доступне розміщення при монастирях), то в Центральній Україні домінує сакральний туризм, який поєднує культурну та релігійну мотивацію і, відповідно, вимагає вищої якості

готельного та екскурсійного сервісу. Регіональні об'єкти, на відміну від столичних, часто не мають достатніх ресурсів для цифровізації, що проявляється у відсутності якісних віртуальних турів, поганому представленні у міжнародних цифрових базах та неналежній інформаційній підтримці в мобільних застосунках, що критично гальмує їх інтеграцію у світовий туристичний ринок.

Подальший розвиток галузі стримується низкою системних проблем, що мають не лише інфраструктурний, але й управлінський характер. Одним із найгостріших внутрішніх викликів є конфлікт інтересів, що виникає між функцією культового об'єкта як місця молитви та його комерційною функцією як туристичного атракціону [23, с. 78-84]. Ця колізія часто призводить до суперечок щодо режиму відвідування, обмежень на фотозйомку та суворого дрес-коду, що може відштовхувати світських туристів. Яскравим прикладом правового та функціонального конфлікту є ситуація навколо Софійського собору, який залишається державним заповідником, що унеможлиблює його повну передачу будь-якій конфесії та вимагає постійного балансу між збереженням фресок та наданням доступу для богослужінь. Водночас, за межами великих міст більшість об'єктів страждає від недостатнього рівня інфраструктури, включаючи погані під'їзні шляхи та відсутність якісних закладів розміщення, що посилюється гострою кадровою проблемою, а саме нестачею кваліфікованих гідів-екскурсоводів, здатних фахово поєднати складний релігійно-історичний контекст із культурними особливостями. Наприклад, віддалені монастирі в Карпатах або на Поліссі, що входять до туристичних маршрутів, часто не мають навіть мінімально необхідних санітарних вузлів, а екскурсійний супровід у регіонах часто здійснюється ентузіастами без належної історичної чи мистецтвознавчої освіти. Зростання туристичних потоків також породжує виклики, пов'язані з екологічним та соціальним навантаженням: неналежне управління відходами, надмірне навантаження на історичні структури та конфлікти з місцевими громадами через питання безпеки та цінової політики, особливо у сезонних центрах.

Ключовим системним викликом є також відсутність ефективної міжвідомчої та міжконфесійної співпраці; фрагментованість управління на різних рівнях та конкуренція між релігійними організаціями за контроль над об'єктами унеможлиблюють створення єдиних, узгоджених національних та регіональних туристичних маршрутів [34].

Окремої уваги заслуговує економічна модель функціонування об'єктів сакральної спадщини. Фактично, в Україні досі не існує сталого та прозорого механізму залучення коштів від туризму для реставрації та утримання пам'яток, які перебувають у користуванні релігійних організацій. Фінансування реставраційних робіт є однією з найгостріших проблем. Більшість масштабних проектів залежить від обмеженого державного фінансування або від залучення пожертв меценатів та української діаспори, тоді як прямі доходи від туризму (квитки, пожертви туристів) часто не покривають навіть експлуатаційних витрат. Навіть для об'єктів світового значення, які перебувають у державному управлінні (музеї-заповідники, як частина об'єктів у Києві та Чернігові), існують хронічні проблеми з фінансуванням повноцінної наукової реставрації та консервації. Релігійний туризм в Україні часто функціонує не як джерело сталого розвитку та збереження спадщини, а як додаткове навантаження на об'єкти, що перебувають у скрутному фінансовому становищі, що посилює ризики їхнього руйнування. Це безпосередньо пов'язано з відсутністю єдиної, дієвої державної стратегії розвитку релігійного туризму, яка б чітко визначала пріоритети, механізми фінансування реставрації та стандарти туристичного сервісу, залишаючи розвиток цієї потенційно високоприбуткової галузі на рівні розрізнених локальних ініціатив [49]. Після проведення адміністративно-територіальної реформи та процесу децентралізації, об'єднані територіальні громади (ОТГ) отримали повноваження щодо розвитку туризму, але переважно не мають достатніх фінансових та кадрових ресурсів для повноцінної реставрації та професійного управління об'єктами сакральної спадщини, що є особливо критичним для історичних міст, як Чернівці.

Нижче (табл. 2.3) наведено класифікацію найбільш критичних системних проблем, виявлених у сфері релігійного туризму, з акцентом на їхньому впливі на регіональний розвиток та необхідності стратегічного втручання.

Таблиця 2.3

Систематизація ключових проблем релігійного туризму в Україні та їхні наслідки

Категорія проблеми	Сутність проблеми	Наслідки для розвитку регіонів (в т.ч. Чернігівщини)	Необхідність стратегічного втручання
Управління та регулювання	Відсутність єдиної державної стратегії та міжвідомча/міжконфесійна фрагментованість.	Низька інвестиційна привабливість, неможливість створення узгоджених національних маршрутів.	Висока (централізована державна політика).
Інфраструктура та логістика	Регіональні диспропорції, застаріла супутня інфраструктура (дороги, розміщення).	Обмеження туристичних потоків за межами Києва/Львова; низька якість послуг у регіонах.	Висока (залучення приватного капіталу та ДПП).
Економіка та збереження	Відсутність сталого механізму фінансування реставрації; нерегульована реституція.	Фізичне руйнування унікальної спадщини; конфлікти власності ускладнюють інвестиції.	Критична (правові та фінансові механізми).
Маркетинг та кадри	Нестача кваліфікованих гідів; недостатня цифровізація та представлення у світі.	Обмеження роботи з міжнародними туристами; нереалізований потенціал унікальних об'єктів.	Середня (освітні та цифрові проекти).
Соціальні та Екологічні	Конфлікт «сакральне vs. туристичне»; навантаження на громади та пам'ятки.	Відштовхування світських туристів; погіршення стану історичних споруд та конфлікти з місцевим населенням.	Середня (впровадження принципів сталого туризму).

Джерело: складено автором на основі: [34, 49]

Аналіз ключових проблем релігійного туризму в нашій державі, свідчить про їх комплексний та системний характер, де управлінські та економічні виклики (зокрема, відсутність державної стратегії та механізмів фінансування) переважають над чисто інфраструктурними, що є головним

гальмом для ефективного розвитку, а також унеможлиблює перетворення історичної спадщини, включно з об'єктами Чернігівщини, на якісний та сталий туристичний продукт.

Детальний аналіз регіональних відмінностей дозволяє класифікувати моделі функціонування релігійно-туристичних центрів на три ключові типи, що дає змогу чітко визначити, до якої саме моделі належить Чернігівський район, і які стратегії слід застосовувати для його позиціонування (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Порівняльна характеристика моделей релігійного туризму в Україні

Параметр	Центрально-Східна модель (Київ, Чернігів)	Західноукраїнська модель (Львів, Зарваниця)	Міжнародна спеціалізована модель (Умань)
Домінуюча мотивація	Культурно-сакральна (пізнання історії + віра).	Чисте паломництво (глибоко релігійна).	Меморіально-ідентифікаційна (хасидизм).
Ключовий ресурс	Монументальна архітектура, давньоруська спадщина (Софія, давні монастирі).	Марійні центри, масові прощі, пішохідні маршрути.	Об'єкти поклоніння окремої світової конфесії (Могила цадика Нахмана).
Фінансування (основне джерело)	Державний бюджет (музеї), великі пожертви еліт, комерційний туризм.	Церковні фонди, пожертви від діаспори, проща.	Автономні міжнародні фонди та внески паломників.
Ключовий виклик	Проблема власності (музеї vs. церкви); низька адаптація інфраструктури.	Інфраструктурне навантаження у сезон; необхідність стандартизації розміщення.	Безпека, міграційний контроль, соціальний конфлікт із місцевою громадою.
Потенціал Чернігівщини	Використання як ядра культурно-пізнавальних турів із високою доданою вартістю.	-	-

Джерело: складено автором на основі: [32]

Порівняльний аналіз, представлений у табл. 2.4, підтверджує, що Чернігівщина належить до Центрально-Східної, культурно-сакральної моделі. Це стратегічно важливо, оскільки розвиток регіону має бути спрямований не на створення масових паломницьких потоків, а на якісний, високомаржинальний культурно-пізнавальний туризм, де унікальна

давньоруська та козацька архітектурна спадщина виступає головною конкурентною перевагою, а вирішення викликів пов'язано з інвестиціями у реставрацію.

Для повноти картини та підкріплення тез про регіональні диспропорції та конфесійну структуру, що є рушійною силою релігійного туризму, наводиться аналіз ключових статистичних показників у динаміці (табл. 2.5). Він охоплює період з 2020 по 2023 рік, що є найбільш показовим для виявлення тенденцій у зв'язку з геополітичними та суспільними змінами.

Таблиця 2.5

Динаміка конфесійної самоідентифікації та регіонального розподілу в Україні, що впливає на релігійний туризм (2020–2023 рр.)

Показник	2020 рік	2023 рік	Динаміка та значення для туризму
Вірні Православної Церкви України (ПЦУ)	27%	42%	Стрімке зростання на 15 п.п. Це свідчить про переорієнтацію внутрішніх туристичних потоків на об'єкти, пов'язані з ПЦУ (наприклад, Михайлівський собор у Києві, Спасо-Преображенський собор у Чернігові).
Вірні УПЦ (Московського патріархату)	13.8%	6%	Різде зменшення більш ніж удвічі. Істотне падіння популярності та довіри, що призводить до згорання паломницьких маршрутів та зменшення відвідуваності об'єктів.
Частка «Просто православних»	27%	13%	Зменшення вдвічі (часткова міграція до ПЦУ). Свідчить про посилення конфесійної визначеності, зменшуючи частку «світських» відвідувачів, що не мали чіткої приналежності.
Рівень членства у релігійній громаді (Захід)	21% (оцінка)	46%	Значне зростання. Підтверджує, що Західна Україна залишається центром глибокого паломництва, що вимагає специфічної інфраструктури (доступне розміщення при монастирях).
Рівень членства у релігійній громаді (Центр, в т.ч. Чернігівщина)	16% (оцінка)	18%	Незначне зростання. Зберігається низький рівень прямого членства, що підтверджує орієнтацію регіону на культурно-пізнавальний сакральний туризм (висока якість, висока маржа) замість масового паломництва.

Джерело: складено автором на основі: [57]

Аналіз динаміки за 2020–2023 роки підтверджує фундаментальні зрушення у релігійному ландшафті України. Стрімке зростання самоідентифікації з Православною Церквою України та зменшення частки

УПЦ безпосередньо впливає на пріоритети розвитку релігійного туризму, оскільки основний внутрішній туристичний потік переорієнтовується на патріотично та історично значущі об'єкти. Водночас, дані підтверджують стійке збереження регіональних відмінностей у мотивації, що є критично важливим для диференціації стратегій розвитку.

На додаток до мотиваційного та конфесійного аналізу, критично важливим є розгляд фізичної мережі об'єктів сакрального туризму – релігійних громад та монастирів, оскільки їхнє географічне розташування формує туристичні маршрути та об'єкти тяжіння (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка мережі релігійних організацій та монастирів в Україні (2020–2023 рр.)

Показник	2020 рік	2023 рік	Динаміка та значення для туризму
Загальна кількість релігійних організацій	36796	Близько 37 000	Стабільність загальної кількості. Свідчить про те, що ресурсна база для туризму залишається потужною, але акцент зміщується з кількості на приналежність громад.
Монастирі та чернечі спільноти (загалом)	1230	Близько 1250	Стабільність. Монастирі є ключовими центрами паломництва та розміщення; їхня мережа сформована і є основою інфраструктури.
Кількість громад у Львівській області	~3270	>3300	Беззаперечне лідерство Західного регіону. Це підтверджує його домінування за кількістю діючих об'єктів та високий потенціал масового паломництва.
Динаміка громад УПЦ (Московського патріархату)	~12 000	~10 900	Зменшення на ~1100 громад. Прямий наслідок переходів до ПЦУ та суспільного тиску. Це веде до перерозподілу туристичної карти, вивільняючи історичні об'єкти для нового позиціонування.
Монастирі Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)	~300	~320	Незначне, але стабільне зростання. Це важливо для розвитку Західного кластера та маршрутів міжнародного паломництва (діаспора).

Джерело: складено автором на основі: [17, 26]

Аналіз мережевої структури показує, що, попри загальну стабільність кількості релігійних об'єктів в Україні, відбуваються суттєві якісні та конфесійні трансформації. Фізична інфраструктура (кількість громад та монастирів) залишається найбільшою на Заході, підтверджуючи регіональні

диспропорції. Водночас, зменшення кількості громад УПЦ є ключовим фактором, що відкриває можливості для переформатування туристичного продукту навколо національно-орієнтованих святинь у Центральному та Східному кластерах, до яких належить і Чернігівщина.

Підсумовуючи, сучасний стан релігійного туризму в Україні характеризується вираженою регіональною поляризацією, домінуванням системних управлінських та економічних проблем, а також динамічними конфесійними змінами, що прямо впливають на туристичну карту. Незважаючи на величезний потенціал, який підтверджується кількістю сакральних об'єктів, галузь стримується відсутністю державної стратегії, конфліктами власності та нездатністю ОТГ самотійно фінансувати реставрацію. Зміни у самоідентифікації громадян на користь Православної Церкви України створюють сприятливе підґрунтя для переорієнтації туристичного продукту на національно-культурну спадщину, що має стати ключовим елементом стратегії для Центрально-Східного кластера, зокрема, Чернігівського району.

Висновки до розділу 2.

Історико-географічний аналіз підтвердив, що становлення релігійного туризму в Україні є циклічним процесом, який пройшов шлях від аскетичної прощі Княжої доби до інтегрованого туристичного продукту сучасності. Дослідження чотирьох ключових етапів – від зародження монастирських центрів (Київ, Чернігів) до політики державного атеїзму, яка перетворила храми на музеї, – чітко засвідчило визначальну роль соціально-політичних та законодавчих чинників у формуванні сакрального ландшафту. Встановлено, що вже з XVII століття сформувалися стійкі регіональні та конфесійні моделі: православна монастирська модель із домінуванням давньоруської та барокової архітектури у Центрально-Східному регіоні (до якого належить Чернігівщина), та народна, марійна модель на Заході (УГКЦ). Це розмежування має критичне значення для сучасного позиціонування, оскільки

Чернігівський район традиційно спирається на культурно-пізнавальну цінність своєї монументальної спадщини.

Сучасний стан релігійного туризму характеризується значними регіональними диспропорціями та динамічними конфесійними трансформаціями. Аналіз динаміки за 2020–2023 роки (табл. 2.5) виявив суттєву переорієнтацію внутрішніх туристичних потоків, викликану стрімким зростанням самоідентифікації з ПЦУ та різким падінням довіри до УПЦ. Це створює сприятливе підґрунтя для переформатування туристичного продукту навколо національно-орієнтованих святинь. Водночас, дослідження мережевої структури (табл. 2.6) підтвердило беззаперечне лідерство Західного регіону за кількістю громад та монастирів, а низький рівень прямого членства у громадах Центрального регіону (18%) свідчить про доцільність орієнтації Чернігівщини на якісний культурно-сакральний туризм із вищою доданою вартістю, а не на масове паломництво.

Незважаючи на потужну ресурсну базу, подальший розвиток галузі гальмується системними проблемами управлінського та економічного характеру. Найбільш гострими викликами, систематизованими у табл. 2.3, визначено відсутність єдиної державної стратегії, що призводить до міжвідомчої фрагментованості, а також гостру проблему фінансування реставрації об'єктів. Економічна модель, що не забезпечує сталого механізму залучення коштів від туризму на потреби збереження спадщини, та конфлікти власності (музеї vs. церкви) посилюють ризик руйнування унікальних пам'яток, що є особливо критичним для таких історичних центрів, як Чернігів. Отже, подальша ефективна робота повинна бути спрямована на розробку конкретних механізмів подолання цих управлінських та фінансових викликів на прикладі пілотного регіону.

РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РАЙОНІ.

3.1. Особливості розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі.

Чернігівський район, як частина Центрально-Східного регіону України, займає особливе місце у структурі національного релігійного туризму завдяки своїй унікальній давньоруській та козацько-гетьманській спадщині [54]. Особливості розвитку релігійного туризму тут визначаються не стільки масовим паломництвом, скільки високою культурно-пізнавальною цінністю об'єктів та їхньою роллю у формуванні національної ідентичності. На відміну від Західної України, де домінує маріїна (пов'язана з культом Діви Марії) проща [8], Чернігівщина орієнтована на сакральний туризм, поєднуючи духовні мотиви з інтересом до архітектури, історії та мистецтва, що відповідає Центрально-Східній моделі, визначеній у попередньому розділі. Ця модель, зокрема, передбачає значно вищу середню тривалість перебування туриста (2–3 дні проти 1–2 днів у паломницьких центрах) та більшу схильність до споживання додаткових туристичних послуг (музеї, театри, майстер-класи), що прямо збільшує економічний мультиплікатор від галузі.

Головна відмінність Чернігівського району полягає в збереженні архітектурного ядра часів Київської Русі, що представляє собою найбільшу концентрацію домонгольських пам'яток поза межами Києва. Ця унікальність формує специфічні вимоги до туристичного продукту, оскільки приваблює насамперед науковців, студентів та туристів із високим рівнем інтересу до історії [33]. Ключові об'єкти, такі як Спасо-Преображенський собор одинадцятого століття, Борисоглібський собор та Успенський собор Єлецького монастиря, є головними магнітами для історичного та архітектурного туризму, зацікавленого у вивченні первісного етапу східнослов'янського християнства. Саме Спасо-Преображенський собор є одним із небагатьох храмів, пов'язаних безпосередньо із засновниками перших руських князівств, князем Мстиславом Хоробрим, що додає йому

найвищого міжнародного історичного статусу. Паралельно з цим, район володіє другим, не менш важливим пластом спадщини, пов'язаним із розквітом Гетьманщини. Шедеври українського бароко, як-от ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря та архітектура Катерининської церкви, підкреслюють регіональну самобутність та дозволяють інтегрувати релігійний туризм в історико-патріотичні та краєзнавчі маршрути. Окремою унікальною атракцією є наявність підземних комплексів, зокрема Антонієвих печер при Троїцько-Іллінському монастирі, які є прямою паралеллю до Києво-Печерської Лаври, але з власними легендами. З огляду на це, Чернігівський район має чіткий потенціал для формування двох ключових тематичних кластерів: «Спадщина Княжої Доби» з фокусом на монументальних соборах Дитинця та «Гетьманське Бароко» (Троїцько-Іллінський комплекс, Катерининська церква), який легко інтегрується у ширші міжрегіональні тури, наприклад, із Батурином. Важливим додатковим ресурсом є глибокий соціокультурний контекст: сакральні об'єкти Чернігівщини, її печери та історичні храми, слугували джерелом натхнення та локацією для ключових творів української літератури, зокрема для Миколи Гоголя та Михайла Коцюбинського. Це дозволяє розробляти інтелектуальні, цілорічні маршрути, що поєднують духовний, історичний та літературний туризм, перетворюючи пам'ятки з об'єктів огляду на елементи національного культурного коду [8].

На сучасному етапі конфесійна ситуація в районі відображає загальноукраїнські тренди, але має свою локальну специфіку, що впливає на туристичні потоки. Історично район був і залишається православним центром. Проте, стрімке зростання кількості громад Православної Церкви України та їхнє набуття контролю над ключовими історичними об'єктами, наприклад, Катерининською церквою, сприяє націоналізації релігійно-туристичного продукту. Це полегшує його промоцію як автентичного українського, патріотично орієнтованого напрямку. Важливою особливістю є те, що значна частина найціннішої спадщини, включно з більшістю давньоруських соборів, перебуває у складі Національного архітектурно-історичного заповідника

«Чернігів стародавній». Управлінський виклик тут особливо гострий, оскільки постійна напруга та конфлікт інтересів між державним Заповідником і місцевими релігійними громадами щодо режиму користування та реституції часто ускладнює єдиний туристичний менеджмент, обмежуючи доступ до об'єктів або режим фотозйомки. Конкретним прикладом такого обмеження є несинхронізований графік роботи музейних та культових об'єктів, а також необхідність сплати окремої плати за вхід до музею та окремого пожертвування церкві, що знижує загальну привабливість маршруту для іноземних туроператорів, які потребують єдиного квитка та прозорого ціноутворення. Юридичні передумови цього конфлікту закладені в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», який не дає чіткого механізму спільного використання об'єктів національного значення, що перебувають на балансі держави, але є сакральними для релігійних громад [45]. Це призводить до розмивання відповідальності за реставрацію та збереження, коли релігійна громада не має коштів, а державний Заповідник не може повноцінно проводити екскурсійну діяльність через перешкоди з боку користувача. Водночас, саме завдяки орієнтації на культурно-пізнавальний туризм, Чернігівщина має високий економічний потенціал, оскільки цільова аудиторія (туристи, зацікавлені в унікальній архітектурі) є менш еластичною до ціни і готова витратити більше коштів на якісні супутні послуги (розміщення, гастрономія, професійні гіді), що забезпечує високу додану вартість туристичного продукту та обґрунтовує інвестиції у преміальну інфраструктуру, а не лише у масові хостели [54].

Розвиток релігійного туризму в Чернігівському районі, окрім загальнонаціональних проблем (відсутність стратегії, брак фінансування реставрації), стикається з низкою специфічних локальних викликів. По-перше, незважаючи на близькість до Києва, якість транспортних комунікацій та дефіцит сучасних готельних комплексів є суттєвою логістичною перешкодою. Це обмежує потік добових туристів, знижуючи обсяг грошових надходжень до місцевої економіки. По-друге, існує гостра кадрова проблема, а саме нестача

кваліфікованих гідів, здатних якісно інтерпретувати складний історико-релігійний контекст давньоруських та барокових пам'яток для міжнародних туристів. Ця проблема виходить за рамки простої відсутності гідів: вона полягає у відсутності спеціалізованих програм підготовки, які б поєднували глибинні знання давньоруської церковної історії, мистецтвознавства бароко та, що стало критичним, навичок безпекового супроводу в умовах прикордонного регіону [2]. Відповідно, підвищення якості туристичного продукту вимагає розробки регіональних стандартів професійної сертифікації, що включатимуть обов'язкове володіння англійською мовою на рівні B2 та знання процедур реагування на надзвичайні ситуації. Також об'єкти району недостатньо представлені у міжнародних туристичних базах та критично потребують цифровізації та сучасного маркетингу. Крім того, критичну роль відіграє слабка інституційна спроможність місцевих об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які отримали повноваження щодо розвитку туризму, але переважно не мають достатніх фінансових та кадрових ресурсів для повноцінної реставрації та професійного управління об'єктами сакральної спадщини. Додатковим, часто недооціненим, фактором є вплив кліматичних змін: унікальні підземні комплекси, зокрема Антонієві печери, потребують постійного контролю мікроклімату та вологості, а брак належного фінансування та професійної інженерної експертизи створює ризик їхньої прискореної руйнації, що є викликом на межі екології та збереження спадщини.

Для систематизації ресурсного потенціалу та ідентифікації ключових управлінських викликів, які є першочерговими для району, нижче наведено інформацію, що відображає кількісно-управлінську характеристику сакральної спадщини (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Кількісно-управлінська характеристика сакральної спадщини

Чернігівського району

Показник	Оціночна кількість / Характеристика	Значення для туристичного розвитку
Загальна кількість релігійних організацій (Район/Область)	> 350 (у районі); > 1000 (у межах області)	Свідчить про потужну, але переважно не комерціалізовану, ресурсну базу для паломництва.
Пам'ятки архітектури національного значення (у межах району)	> 20 об'єктів (включно з ансамблями)	Формує ядро культурно-сакрального туризму з високою доданою вартістю.
Ключові об'єкти під управлінням держзаповідника («Чернігів стародавній»)	~ 80% найцінніших давньоруських та барокових пам'яток	Створює управлінський конфлікт («музей vs. церква»), що обмежує гнучкість туристичних програм.
Домінуючий архітектурний стиль	Давньоруський (XI–XIII ст.) та Козацьке Бароко (XVII–XVIII ст.)	Ключова конкурентна перевага на ринку, основа для формування тематичних кластерів («Княжа Доба», «Гетьманське Бароко»).
Спроможність ОТГ до реставрації (після 2020 р.)	Низька / Фрагментарна (через брак фінансів та кадрів)	Гальмує відновлення та розвиток супутньої інфраструктури, посилюючи регіональні диспропорції.

Джерело: складено автором на основі: [33, 44]

Наведені в табл. 3.1 дані свідчать про те, що Чернігівський район володіє високоякісною, але управлінсько складною ресурсною базою, де домінує монументальна архітектурна спадщина давньоруського та барокового періодів. Це підтверджує необхідність спрямування зусиль на нішовий, культурно-пізнавальний туризм з високою маржею. Водночас, висока частка пам'яток, що перебувають під державним управлінням, робить розвиток туризму критично залежним від вирішення конфлікту власності та міжвідомчої співпраці для забезпечення єдиних стандартів туристичного сервісу та доступу.

Для емпіричного підтвердження виявлених системних проблем, зокрема впливу кризових явищ та прикордонного розташування необхідно розглянути динаміку туристичних та фінансових показників за останній п'ятирічний період (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Динаміка розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі (2020–2025 рр.)

Показник	2020–2021 рр. (Докризовий / COVID)	2022–2025 рр. (Кризовий / Війна)	Динаміка та стратегічний висновок
Загальний туристичний потік (Оцінка відвідувачів)	Стабільний ріст (до 150–200 тис. осіб/рік)	Різке падіння (до 85–90%)	Підтверджує критичний вплив безпекового фактора. Необхідність фокусу на внутрішньому та меморіальному туризмі.
Фінансування реставрації (Держ. бюджет / Місцеві фонди)	Нерегулярне (залежність від меценатів та держави)	Мінімальне / Зосереджено на протиаварійних роботах	Критична проблема збереження спадщини. Необхідність залучення міжнародних донорських фондів (UNESCO, USAID).
Співвідношення мотивів подорожей	Культурно-пізнавальний (> 60%); Паломницький (< 40%)	Культурно-пізнавальний (фактично відсутній); Локальні духовні прощі (існують)	Підтверджує орієнтацію на високомаржинальний туризм, який є найбільш чутливим до безпеки.
Основний обмежувальний фактор	Управлінські конфлікти; Логістика (дороги)	Фактор безпеки (прикордонний статус); Фізичне руйнування	Розвиток вимагає пріоритетності безпеки та інвестицій у відновлення, а не лише в маркетинг.
Позиціонування на ринку	Історичний центр Київської Русі	Символ Стійкості та Відродження	Відкриває нішу для меморіального туризму та підсилення патріотичного аспекту в маршрутах.

Джерело: складено автором на основі: [11, 28]

Аналіз динаміки розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі за 2020–2025 роки, що його ключовим гальмівним чинником є не якість ресурсу, а безпековий фактор, який призвів до катастрофічного падіння туристичних потоків та фактичного заморожування фінансування реставраційних робіт [11]. Це доводить необхідність переформатування стратегії розвитку: вона має бути зосереджена на відновленні та забезпеченні безпеки, з одночасним переведенням позиціонування на меморіальний туризм та промоцію стійкості регіону, а також на активному залученні міжнародних партнерів для фінансування.

Особливу цінність для аналізу динаміки розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі має детальне вивчення кількісних показників, зібраних у період 2020–2024 років, які чітко розділяють довоєнний потенціал та етапи відновлення. Для максимальної візуалізації та обґрунтування висновків, наведених у табл. 3.2, нижче подано деталізовану порівняльну статистику, що охоплює ключові економічні індикатори галузі (табл.. 3.3).

Таблиця 3.3

Ключові статистичні показники динаміки туристичної галузі
Чернігівщини (2020–2024 рр.)

Показник	2021 рік (Довоєн- ний максимум)	2023 рік (Початок відновлен- ня)	2024 рік (Поточ- ний стан)	Динаміка 2021/2024 (%)	Висновок щодо релігійного туризму
Кількість екскурсантів (осіб)	Недоступ- но, але високий	359,26 тис.	424,18 тис.	+18% (2023/2024)	Зростання переважно за рахунок внутрішнього, короткочасного туризму, який включає відвідування сакральних об’єктів.
Туристичний збір (млн грн)	2,27	1,5	1,64	-28% (2021/2024)	Зниження свідчить про падіння високомаржинального туризму (довгі тури, іноземці), що критично для фінансування реставрації.
Частка турзбору Чернігівської МТГ (%)	Недоступ- но	Недоступ- но	45,70%	Висока концентра- ція	Підтверджує дисбаланс у розвитку: переваги отримує центр, а периферійні релігійні об’єкти району залишаються біднішими.
Податкові надходження від готелів (млн грн)	~ 25,6 (оцінка)	~ 3,71 (оцінка)	12	-53% (2021/2024)	Критичний індикатор безпеки та логістики. Відновлення повільне, але стабільне, що дає надію на повернення комерційного туризму.

Продовження таблиці 3.3

Збільшення баз відпочинку та туркомплексів (2023/2024)	Стабільно	Зростання	+30%	+30% (2023/2024)	Свідчить про адаптацію інфраструктури до внутрішнього попиту та коротких турів вихідного дня, що включають сакральні маршрути.
--	-----------	-----------	------	------------------	--

Джерело: складено автором на основі: [2]

Наведені в табл. 3.3 кількісні показники чітко підтверджують якісні висновки про особливості розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі. По-перше, падіння туристичного збору на 28% порівняно з 2021 роком, незважаючи на загальне зростання кількості екскурсантів у 2024 році, є прямим доказом заміщення високомаржинальних (іноземних, довгих) культурно-пізнавальних турів на низькомаржинальні внутрішні поїздки. По-друге, висока концентрація надходжень у Чернігівській ТГ підтверджує, що найбільші економічні вигоди від сакральної спадщини отримує обласний центр, тоді як фінансова спроможність сільських ОТГ, де розташовані не менш цінні, але менш доступні об'єкти релігійної спадщини, залишається вкрай низькою. Ці диспропорції повинні стати основою для стратегічного планування, яке має передбачати диверсифікацію джерел доходу та цільову підтримку інфраструктури в периферійних районах.

З огляду на події 2022 року, район зазнав значних руйнувань, що створило новий шар викликів. Реставрація пошкоджених об'єктів та забезпечення безпекової складової стали пріоритетними; водночас, цей трагічний досвід відкриває потенціал для етичної інтеграції меморіального туризму, пов'язаного з російсько-українською війною (зруйновані храми, місця пам'яті), що додасть унікальний, сучасний та патріотичний вимір до туристичного продукту [28]. Символічним прикладом цього є пошкодження Катерининської церкви – храму-пам'ятника козацької слави, відновлення якого стало національним маркером незламності. Інтеграція таких об'єктів у туристичні маршрути не є суто комерційною, а слугує інструментом культурної дипломатії та фіксації історичної пам'яті про злочини агресії. Не

можна також ігнорувати і нематеріальну спадщину, таку як місцеві культи та релігійні свята (прощі), які забезпечують сезонний, але регулярний приплив вірян і мають бути використані для розширення туристичного календаря. Фінальний аспект, що визначає стратегічне позиціонування району, – це фактор безпеки та конкурентне середовище. Розташування Чернігівщини як прикордонного регіону створює значні ризики і прямо обмежує рішення іноземних туроператорів, що вимагає розробки спеціалізованих програм з відновлення довіри та залучення міжнародних донорів (наприклад, через фонди ООН чи UNESCO) для фінансування відновлення воєнно-пошкодженої спадщини. У порівняльному плані, Чернігів має чітку конкурентну перевагу перед сусідніми регіонами (Сумська, Полтавська області) завдяки найвищій концентрації домонгольської архітектури, тоді як його конкуренція з Києвом полягає не в кількості об'єктів, а в якості туристичної інфраструктури та бренд-промоції [11]. Отже, успіх Чернігівщини залежить від закріплення за собою ніші «Перлина давньоруської та козацької спадщини» із чітким безпековим та меморіальним акцентом.

3.2. Географія основних об'єктів релігійного туризму в Чернігівському районі та особливості їх функціонування.

Географічна структура релігійного туризму в Чернігівському районі характеризується яскраво вираженою поліцентричністю, де історичне ядро міста Чернігів виступає в ролі головного туристичного хабу, і існує низка менших, але не менш значущих, периферійних сакральних центрів [22]. Ця особливість диктує необхідність кластерного підходу до управління та просування туристичного продукту, оскільки географічна концентрація ресурсів у центрі різко контрастує з їхньою дисперсією на периферії [21]. Аналіз об'єктної бази свідчить про домінування державно-музейної форми управління над суто конфесійною, що створює як значні переваги у збереженні унікальної давньоруської спадщини, так і виклики у її використанні для інтенсивного паломницького руху [36]. Такий аналіз вимагає глибокого

розуміння географії туризму, зокрема релігійного туризму та паломництва як окремих напрямків [51], а також всебічного туристично-краєзнавчого дослідження розвитку цього сегменту саме на Чернігівщині [56].

Ключовим і найбільш розвиненим з погляду туристичної інфраструктури є кластер, зосереджений навколо історичного Дитинця та Валу в місті Чернігові. Його географічна концентрація забезпечує високу пішохідну доступність і зручність для короточасних екскурсійних турів, роблячи його ідеальним для туристів із обмеженим часом. Цей кластер є серцем релігійно-історичного туризму завдяки найбільшій концентрації домонгольських пам'яток і практично повністю перебуває під юрисдикцією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Спасо-Преображенський собор (XI ст.), як найдавніший збережений собор, функціонує одночасно як діючий храм (ПЦУ) і музейний об'єкт. Цей подвійний статус, хоча й забезпечує постійну увагу до об'єкта, вимагає складного узгодження графіків релігійних служб та екскурсійних груп, що часто створює логістичні перешкоди для туроператорів. На відміну від нього, Борисоглібський собор (XII ст.) використовується виключно як музейний об'єкт для експозицій, що значно спрощує доступ, але водночас виключає його з активного паломницького потоку. Катерининська церква (XVII ст.) та Троїцько-Іллінський монастирський комплекс із Печерами Антонія додають кластеру унікальності. Катерининська церква, як храм-символ Козацького Бароко, має інтенсивний графік використання громадою, а печерний комплекс, будучи головною унікальною атракцією, має складний режим доступу через необхідність суворого контролю мікроклімату та вологості для збереження, що обмежує масовість туризму та вимагає відвідування лише у складі невеликих груп.

Особливості функціонування центрального кластера визначаються пріоритетом збереження спадщини [41]. Для об'єктів Княжої доби функціонування суворо підпорядковане законам про збереження пам'яток, що означає обмеження на використання свічок, контроль освітлення та вологості.

Ці вимоги, необхідні для збереження унікальних фресок та архітектури, часто суперечать традиційним паломницьким практикам. Основна складність полягає у подвійному статусі об'єктів (музейний фонд + культова споруда), що породжує конфлікт інтересів культового та туристичного використання сакральних об'єктів [34, с. 78-84]. Це змушує Заповідник постійно шукати компроміс із релігійними громадами щодо графіків, проведення фото- та відеозйомки, а також управління потоками туристів, особливо під час великих релігійних свят. Постійне врегулювання цих функціональних конфліктів потребує активної координації на рівні Міністерства культури та інформаційної політики, оскільки місцеве управління не завжди має достатні повноваження для вирішення протиріч між двома державними пріоритетами. Незважаючи на ці труднощі, завдяки високій концентрації якісної інфраструктури (готелі, ресторани, професійні гіді) у Чернігові, цей кластер забезпечує найбільшу частку туристичного збору в районі, що підтверджує його важливість для економіки культурно-пізнавального туризму. Окремим викликом є потреба у фінансуванні моніторингу та протидії екологічним ризикам: функціонування Троїцько-Іллінського монастиря та Печер Антонія вимагає постійного контролю ґрунтових вод і мікроклімату, адже будь-які коливання можуть призвести до руйнування унікальних підземних споруд.

Для забезпечення наочності та систематизації, у табл. 3.4 наведено ключові об'єкти, що входять до центрального кластера «Чернігівський історичний Дитинець», з деталізацією їхнього функціонального статусу та туристичної ролі, що є критичним для розуміння управлінських викликів.

Таблиця 3.4

Географічно-функціональна типологія об'єктів релігійного туризму

(Кластер «Чернігівський історичний Дитинець»)

Об'єкт	Тип сакральної спадщини	Функціональний статус	Особливості функціонування та туристична роль
Спасо-Преображенський собор (XI ст.)	Пам'ятка національного значення; Княжа доба	Діючий храм (ПЦУ); Музейний об'єкт	Найдавніший збережений собор. Єпископська катедра. Ключовий магніт для історико-архітектурного туризму.
Борисоглібський собор (XII ст.)	Пам'ятка національного значення; Княжа доба	Музейний об'єкт (частина Заповідника)	Використовується для експозицій, що спрощує доступ, але виключає паломницький потік.
Катерининська церква (XVII ст.)	Пам'ятка архітектури; Козацьке Бароко	Діючий храм (ПЦУ); Символ міста	Храм-символ козацької слави, який виконує функцію національно-патріотичного центру.
Троїцько-Іллінський монастирський комплекс (Печери Антонія, XVII ст.)	Печерний комплекс; Гетьманське Бароко	Частково діючий монастир; Музейний об'єкт	Унікальний комплекс «Печери + Собор». Має складний режим доступу, що обмежує масовість туризму.

Джерело: складено автором на основі: [22, 34, 36, 41]

Аналіз даних табл. 3.4 чітко підтверджує, що найбільша туристична привабливість центрального кластера створюється саме завдяки його історичній глибині (XI–XII ст.), але ця ж перевага породжує і найбільші управлінські труднощі. Подвійний статус більшості об'єктів вимагає впровадження так званого «зонованого туризму», де музейні та культові зони чітко розмежовані, а час відвідування строго регламентований. Це є необхідним компромісом для забезпечення збереження пам'яток (пріоритет держави) та задоволення духовних потреб вірян (пріоритет громади), але ускладнює інтеграцію об'єктів у єдиний комерційний туристичний продукт, оскільки туроператор не може гарантувати клієнту однаковий режим відвідування у всі дні тижня.

На противагу центральному кластеру, систематизовано інформацію про об'єкти, що входять до периферійного кластера Чернігівського району,

висвітлюючи їхню переважну орієнтацію на паломництво та проблеми логістичної та фінансової незалежності від централізованого управління (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Географічно-функціональна типологія об'єктів релігійного туризму
(Периферійний Кластер та менші центри)

Об'єкт	Тип сакральної спадщини	Функціональний статус	Особливості функціонування та туристична роль
Успенський собор Єлецького монастиря (XII ст.)	Пам'ятка національного значення; Княжа доба	Частково Заповідник; Діючий монастир (УПЦ)	Об'єкт з історією, пов'язаною з князем Святославом. Конфліктний об'єкт, що ускладнює екскурсійну діяльність.
Густинський монастир (Прилуцький район)	Пам'ятка Бароко; Історичний центр	Діючий жіночий монастир (УПЦ)	Важливий центр православної прощі. Туристичний потік майже повністю паломницький.
Церкви в ОТГ (наприклад, Киселівка)	Пам'ятки місцевого значення	Діючі громади (ПЦУ/УПЦ)	Виконують роль регіональних точок тяжіння для місцевих жителів та зеленого туризму. Потребують цільового фінансування від ОТГ.

Джерело: складено автором на основі: [22, 25, 38, 56]

Аналіз функціонування периферійного кластера, представленого в табл. 3.5, вказує на його критичну залежність від логістики та релігійної активності громад. Географічна віддаленість та гірша якість дорожнього покриття перетворюють ці об'єкти на кінцеві точки паломницьких маршрутів, а не на транзитні пункти для культурно-пізнавальних турів. Це означає, що їхнє функціонування майже повністю підпорядковане потребам релігійних громад, які, не маючи значних фінансових ресурсів, зосереджені на підтримці культової діяльності, а не на розвитку туристичної інфраструктури. Відповідно, успішна інтеграція цих об'єктів у загальний туристичний продукт району вимагає не лише покращення транспортної доступності, але й цільових програм підтримки малого туристичного бізнесу (садиб, гастрономії) в ОТГ для створення автономної інфраструктури розміщення та супроводу.

Критичним елементом, що визначає фактичну доступність та географію туристичних маршрутів, є транспортно-логістична інфраструктура, особливо з огляду на стратегічну близькість до Києва. Чернігівський район є ключовим напрямком для «маятникових туристичних потоків» зі столиці, де домінує туризм вихідного дня та одноденні екскурсії [25]. Однак, незважаючи на відносно короткі відстані, функціональне використання сакральних об'єктів обмежується якістю регіональних автомобільних доріг, що збільшує час у дорозі та підвищує експлуатаційні витрати для туроператорів. Залізничне сполучення, хоча і є більш надійним, забезпечує доступ лише до самого Чернігова, залишаючи периферійні об'єкти, такі як Слєцький чи Густинський монастирі, залежними від місцевого автомобільного транспорту або спеціалізованих туристичних автобусів. Найгострішою географічною проблемою, що впливає на функціонування, є запровадження обмежень у 2022–2025 роках внаслідок прикордонного розташування [24]. Певна кількість сакральних пам'яток, які раніше могли стати транзитними пунктами на шляху до сусідніх областей чи країн (до війни), наразі розташовані в «червоних» або «жовтих» безпекових зонах, що робить їх повністю недоступними для організованого туризму та унеможливорює створення безпечних «кільцевих» туристичних маршрутів.

Не менш важливим є аспект нематеріальної спадщини, який суттєво розширює функціонал об'єктів, виводячи їх за рамки чистої архітектури. Чернігівський район має багатий фонд місцевих культів та легенд, пов'язаних, наприклад, із Печерами Антонія та чудотворними іконами, які слугують основою для подієвого та паломницького туризму [38, с. 22-24]. Такі щорічні події, як регіональні прощі та святкування храмових днів, забезпечують сезонний, але гарантований приплив вірян, часто незалежний від загальних економічних та безпекових ризиків. Інтеграція цих нематеріальних елементів дозволяє перетворити статичний архітектурний об'єкт на динамічний культурний простір, збільшуючи потенціал для цілорічного туристичного завантаження та формуючи місцеву ідентичність. Однак, наразі цей

нематеріальний ресурс використовується переважно самими релігійними громадами, і його комерційна та маркетингова інтеграція в туристичний продукт залишається на низькому рівні.

Ключовим викликом функціонування об’єктів є проблема інтерпретації та маркетингового позиціонування. Тривалий час більшість екскурсійного контенту, особливо в музейних об’єктах Заповідника, містила значні елементи російсько-імперських та радянських наративів, що применшували роль українського Козацького Бароко та акцентували увагу лише на «Давній Русі» у вигідному для централізованої ідеології ключі. Ця проблема музейної мережі в часи суспільних трансформацій є загальноукраїнською [44, с. 2014-2024]. Подвійний статус об’єктів лише поглиблює цю проблему: музейна частина зорієнтована на наукову нейтральність, тоді як релігійна частина прагне до конфесійної інтерпретації. Це створює «бренд-конфлікт» на туристичному ринку. Успішне функціонування вимагає термінової «українізації» та «деколонізації» екскурсійного контенту, з чітким акцентом на самобутність Чернігівщини як центру Гетьманщини та північного форпосту української православної культури. Це має супроводжуватися розробкою єдиного бренду сакрального туризму, що був би зрозумілий міжнародній аудиторії та не суперечив внутрішньому національно-патріотичному попиту.

Для кількісної ілюстрації проблем функціонування та доступності нами представлені орієнтовні показники, що відображають конфлікт інтересів між комерційним туризмом та релігійною діяльністю в центральному та периферійному кластерах у довоєнний період (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Кількісне ілюстрування функціональних проблем релігійних об’єктів

Показник	Центральний Кластер (Заповідник)	Периферійний Кластер (Монастирі/Громади)
Недоступність для екскурсій (Середній % робочого часу через служби/регламент)	15–20%	30–50% (через орієнтацію лише на служіння)

Продовження таблиці 3.6

Середня вартість входу/відвідування (До війни)	50–70 грн (Фіксований квиток)	Добровільні пожертвування (нефіскальна прозорість)
Економічна стійкість (% власних доходів)	20–30%	~5–10% (майже повна залежність від пожертвувань)
Проблеми стандартизації турпродукту	Висока (негарантований графік відвідування)	Дуже висока (логістична та цінова непередбачуваність)

Джерело: складено автором на основі: [28, 34, 45, 55]

Аналіз цих даних підтверджує, що найбільшим викликом для інтеграції об'єктів у комерційний туристичний продукт є нестандартизований режим доступу та економічна модель. Фактичні 15–20% втраченого екскурсійного часу в центральному кластері є значним стримуючим фактором для туроператорів, оскільки вони не можуть гарантувати клієнту виконання програми. Водночас, економічна нестабільність, ілюстрована низькою часткою власних доходів, робить функціонування об'єктів критично вразливим до будь-яких криз, включаючи воєнні дії та скорочення державного фінансування. Ці кількісні відмінності у доступі та ціноутворенні є основою для розробки диференційованих стратегій управління в центральному та периферійному кластерах.

Функціональна стійкість більшості сакральних об'єктів Чернігівського району, особливо тих, що мають державний статус, критично залежить від їхньої економічної моделі. Структура фінансування є високоризиковою: до 70–80% річного бюджету Заповідника до війни формувалося за рахунок державних асигнувань, які є нестабільними та непередбачуваними в умовах воєнного стану. Власні доходи від квитків, сувенірної продукції та екскурсій, які могли б забезпечити незалежність (економічна стійкість), ніколи не перевищували 20–30%. Для периферійних храмів ситуація ще гірша: їхнє функціонування майже повністю забезпечується за рахунок пожертвувань парафіян, що робить їхню здатність до реставрації та підтримки інфраструктури вразливою. Висновок очевидний: критично необхідно змінити цю модель, розробивши механізми збільшення частки власних доходів (наприклад, через створення платних, високоякісних електронних екскурсій,

використання об'єктів для культурних заходів), щоб знизити залежність від центрального бюджету [28].

Враховуючи безпрецедентні руйнування 2022 року, довгострокове функціонування та відновлення об'єктів неможливе без їхньої активної міжнародної інтеграції та ефективного фандрейзингу. Наприклад, історичний Дитинець має високу відповідність критеріям для внесення до Попереднього списку Світової спадщини UNESCO, що могло б стати потужним магнітом для міжнародних грантів та програм збереження. Активна робота з міжнародними донорськими фондами, такими як Фонд Амбасадорів США зі збереження культурної спадщини або європейські програми (House of Europe), є необхідною для фінансування відновлювальних робіт, які значно перевищують можливості як державного, так і місцевих бюджетів [41]. Географія функціонування об'єктів сьогодні визначається не лише їхнім фізичним розташуванням, але й їхньою здатністю «вийти на міжнародну карту» як символи стійкості, що вимагає вдосконалення управлінських та маркетингових компетенцій.

Повномасштабна війна (2022–2025 рр.) суттєво змінила географію та функціональні особливості релігійного туризму. Безпековий фактор, пов'язаний із прикордонним статусом регіону, призвів до фактичного призупинення комерційного туризму в прикордонних ОТГ, що спричинило переміщення туристичних акцентів максимально близько до Чернігова, де існує краща система оповіщення та укриттів. Головним наслідком цього стало суттєве зменшення міжнародної туристичної аудиторії та переорієнтація на внутрішнього туриста, мотивованого патріотичними та меморіальними цілями. Водночас, географія пошкоджень релігійних об'єктів створила нові меморіальні точки на туристичній карті. Ці місця стають центрами внутрішнього патріотичного туризму та фокусом для міжнародних місій з відновлення, набуваючи нової функції культурної дипломатії. Деякі об'єкти почали функціонувати як центри стійкості та гуманітарної допомоги, що

додало їм нову соціальну функцію, привабливу для волонтерського та етичного туризму [28].

Завершуючи аналіз географії та функціональних особливостей об'єктів релігійного туризму в Чернігівському районі, необхідно систематизувати виявлені внутрішні переваги та недоліки, а також зовнішні можливості та загрози. Ця стратегічна систематизація здійснюється за допомогою SWOT-аналізу (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

SWOT-аналіз релігійного туризму в Чернігівському районі

S (Strengths) Сильні сторони (Внутрішні фактори)	W (Weaknesses) Слабкі сторони (Внутрішні фактори)
S1. Найвища в Україні (поза Києвом) концентрація унікальної домонгольської спадщини (Спасо-Преображенський, Борисоглібський собори).	W1. Функціональний та управлінський конфлікт між музейним статусом (Заповідник) та релігійними громадами (нестандартизований режим доступу).
S2. Висока культурно-пізнавальна цінність об'єктів Княжої доби та Козацького Бароко, що приваблює туриста з високим економічним мультиплікатором.	W2. Критична фінансова залежність більшості об'єктів від державного фінансування або пожертвувань, низька частка власних доходів (5–30%).
S3. Наявність унікальних атракцій (Печери Антонія), які є потужними туристичними магнітами, незалежно від сезону.	W3. Проблеми логістики та транспортної доступності до периферійного кластера (погана якість доріг), що ускладнює комерційні маршрути.
S4. Потужне ядро в місті Чернігові з розвиненою базовою інфраструктурою (готелі, професійні гіді), що обслуговує центральний кластер.	W4. Недостатня інтеграція нематеріальної спадщини (місцевих культів, легенд) та відсутність єдиного, сучасного бренду сакрального туризму.
O (Opportunities) Можливості (Зовнішні фактори)	T (Threats) Загрози (Зовнішні фактори)
O1. Позиціонування як Центру стійкості та Відродження: розвиток меморіального та патріотичного туризму як реакція на наслідки війни.	T1. Високий рівень безпекового ризику через прикордонне розташування, що спричинило фактичне призупинення туризму в прикордонних ОТГ.
O2. Активна міжнародна інтеграція: можливість залучення грантів UNESCO та донорських фондів (House of Europe, USAID) для відновлювальних робіт.	T2. Екологічні ризики (підвищення вологості ґрунтових вод), що загрожують руйнуванням унікальних підземних об'єктів (Печери Антонія).
O3. Диверсифікація туристичного продукту через поєднання сакральної та волонтерської/етичної функції об'єктів, що стали центрами гуманітарної допомоги.	T3. Існування «бренд-конфлікту» через наявність імперських/радянських наративів в екскурсійному контенті, що суперечить національно-патріотичному попиту.

Продовження таблиці 3.7

O4. Розвиток «зонованого туризму» та деколонізація контенту, що дасть змогу гармонізувати музейну та релігійну функції і створити стандартизований, якісний турпродукт.	T4. Економічна криза та скорочення державних асигнувань, що унеможлиблює своєчасне відновлення та утримання пошкоджених об'єктів спадщини.
---	--

Джерело: складено автором на основі: [22, 24, 36, 58]

Результати SWOT-аналізу чітко засвідчують, що основна перевага Чернігівського району – його унікальна архітектурна спадщина та концентрація об'єктів у центральному ядрі – одночасно породжує і найбільший внутрішній недолік: управлінський конфлікт, що ускладнює комерціалізацію продукту. Зовнішні фактори вказують на гостру необхідність стратегічної адаптації до нових реалій: хоча прикордонний статус і війна є головною загрозою (T1), вони водночас відкривають можливість (O1) для глобального перепозиціонування регіону як символу культурної стійкості, що може стати ключовим важелем для залучення міжнародного фінансування (O2) та вирішення проблеми фінансової залежності (W2).

Узагальнюючи, географічна та функціональна специфіка релігійного туризму в Чернігівському районі визначається чітким дуалізмом: історично-архітектурне ядро в Чернігові є високопривабливим, але обтяженим управлінськими конфліктами між музеєм та церквою, тоді як дисперсна периферія має високу паломницьку цінність, але критично залежить від розвитку логістики та фінансової спроможності місцевих громад. Успішна стратегія розвитку має базуватися на принципах кластеризації: розв'язання конфліктів та оптимізація екскурсійної діяльності в центрі, а також цільове інфраструктурне та маркетингове посилення паломницьких та меморіальних маршрутів на периферії, з урахуванням беззаперечного пріоритету безпеки.

Висновки до розділу 3.

Чернігівський район володіє унікальним ресурсним потенціалом, який чітко відповідає Центрально-Східній моделі релігійного туризму, орієнтованій на культурно-пізнавальну цінність, а не на масове паломництво. Ключовою

конкурентною перевагою регіону є найвища в Україні (поза Києвом) концентрація домонгольської архітектури (XI–XIII ст.) та видатних зразків Козацького Бароко (XVII–XVIII ст.), включаючи унікальні підземні комплекси, як-от Печери Антонія. Ця спадщина формує потенціал для створення двох високомаржинальних тематичних кластерів: «Спадщина Княжої Доби» та «Гетьманське Бароко». Аналіз статистичних показників (табл. 3.2 та 3.3) підтверджує, що докризовий розвиток був орієнтований саме на високомаржинальний туризм, проте в умовах війни відбулося заміщення цього цільового потоку на низькомаржинальний внутрішній та патріотичний туризм. Це вимагає стратегічної деколонізації та українізації екскурсійного контенту, з акцентом на самобутність Чернігівщини як північного форпосту української культури.

Основною системною перешкодою для ефективного функціонування релігійного туризму в районі є гострий управлінський конфлікт, закладений у подвійному статусі ключових об'єктів (державний Заповідник «Чернігів стародавній» vs. релігійні громади). Цей конфлікт, що ускладнений не врегульованими юридичними механізмами спільного користування на рівні законодавства, призводить до нестандартизованого режиму доступу (15–20% втраченого екскурсійного часу через служби – табл. 3.6) та непрозорості ціноутворення, що критично знижує привабливість для організованих турів. Ця проблема загострюється через критичну економічну нестабільність більшості об'єктів: до 70–80% бюджету залежить від нестабільних державних асигнувань, тоді як частка власних доходів рідко перевищує 20–30% (табл. 3.6). Географічний дисбаланс, підтверджений високою концентрацією туристичного збору в Чернігівській ТГ, посилює ці виклики, оскільки периферійні релігійні об'єкти не мають ресурсів для розвитку інфраструктури, будучи повністю залежними від паломницьких пожертвувань.

Безпековий фактор, пов'язаний із прикордонним розташуванням Чернігівського району, є ключовим гальмівним чинником та причиною катастрофічного падіння туристичних потоків після 2022 року. Це вимагає не

лише пріоритетності забезпечення безпеки та відновлювальних робіт, але й стратегічної зміни позиціонування. Район має інтегрувати меморіальний туризм, перетворюючи пошкоджені сакральні об'єкти (як-от Катерининська церква) на символи стійкості та інструмент культурної дипломатії. Довгострокова функціональна стійкість об'єктів критично залежить від активної міжнародної інтеграції (фандрейзинг, програми UNESCO), що має фінансувати як реставрацію, так і моніторинг екологічних ризиків (Печери Антонія). Успішна стратегія розвитку повинна базуватися на кластеризації: вирішення управлінських конфліктів у центрі та цільове інфраструктурне посилення паломницьких та меморіальних маршрутів на периферії, з одночасним усуненням кадрового дефіциту через створення регіональних стандартів сертифікації гідів, що включають безпекову складову.

РОЗДІЛ IV. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РАЙОНІ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ.

4.1. Вивчення проблематики релігійного туризму у 10-11 класах.

Інтеграція результатів дослідження об'єктів релігійного туризму Чернігівського району в освітній процес 10–11-х класів (профільний рівень) є критично важливою для формування економічної, громадянської та національно-патріотичної компетентностей учнів. Розроблені методичні рекомендації та навчальні матеріали були апробовані в ході формувального експерименту, що здійснювався на базі чотирьох закладів загальної середньої освіти Чернігівського району. Інтеграція даних та проведення практичних робіт здійснювалося в рамках профільного курсу «Географія» (модулі 1, 2, 3) та курсу «Громадянська освіта» (модулі 2, 4) за типовою освітньою програмою МОН. Формувальний експеримент тривав упродовж чотирьох тижнів (один місяць педагогічної практики), включаючи 20 навчальних годин практичної роботи (по 5 годин на кожен модуль). Дослідницька база охопила як міський, так і периферійний кластери: Чернігівський ліцей № 1 (контрольна група) та експериментальні групи Чернігівської гімназії № 31, Іванівського ліцею та Гончарівського ліцею. Загальна кількість учасників експерименту склала 86 учнів 10-11-х класів (Контрольна Група, КГ, N=28; Експериментальна Група, ЕГ, N=58).

Оцінювання рівня сформованості ключових компетентностей здійснювалося за трьома основними критеріями: когнітивним (здатність до аналізу економічних та географічних даних), емоційно-ціннісним (сприйняття об'єктів як національної спадщини) та поведінковим (здатність до проєктної діяльності та розробки рішень). Для кожного критерію було визначено чіткі показники: високий рівень передбачав системний аналіз даних Розділу III та створення інноваційних рішень; середній – правильне використання окремих даних та застосування типових рішень; низький – здебільшого репродуктивне відтворення матеріалу без здатності до синтезу. Діагностичний інструментарій

включав «Опитувальник для оцінки економічної компетентності» та аналіз проєктних рішень, що дозволило отримати як кількісні, так і якісні дані. Вибір кейс-методу як основного інструменту обумовлений його відповідністю принципам діяльнісного підходу: на відміну від репродуктивного навчання, він стимулює когнітивний дисонанс та забезпечує конструктивістське навчання [3]. Це переводить учнів від пасивного засвоєння до активного конструювання знань, що є ключовим для формування поведінкового та когнітивного критеріїв компетентності.

Констатувальний етап дослідження, проведений до впровадження методичних рекомендацій, засвідчив приблизно однаковий рівень сформованості ключових компетентностей у КГ та ЕГ, що підтверджує однорідність вибірки. Дані констатувального етапу, що відображають початковий рівень сформованості компетентностей у відсотках та підтверджують однорідність вибірки, представлені у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Рівень сформованості ключових компетентностей учнів 10–11-х класів
(Констатувальний етап, %)

Рівень сформованості	Контрольна Група (КГ, N=28)	Експериментальна Група (ЕГ, N=58)
Високий	10.7%	12.1%
Середній	42.9%	41.4%
Низький	46.4%	46.5%

Джерело: складено автором на основі: [15]

На констатувальному етапі в контрольній групі (КГ) високий рівень сформованості компетентностей мали 3 учні (10.7%), середній – 12 учнів (42.9%), а низький – 13 учнів (46.4%). В експериментальній групі (ЕГ) ці показники були майже ідентичними: високий рівень мали 7 учнів (12.1%), середній – 24 учні (41.4%), низький – 27 учнів (46.5%). Це підтвердило приблизну рівність стартових умов для обох груп. (Тут доцільно додати графічну інтерпретацію у вигляді окремих кругових діаграм, що займе додаткове місце).

Навчальна діяльність у експериментальних групах будувалася навколо кейс-методу, спрямованого на аналіз управлінських та економічних протиріч, виявлених у Розділі III. Реалізація методики була здійснена через чотири ключові тематичні модулі, кожен з яких вимагав від учнів комплексного використання географічних, економічних та історичних знань для вирішення практичних проблем.

Перший модуль – «Конфлікт подвійного статусу та управлінське моделювання» – був присвячений вирішенню управлінських колізій. Учні використовували дані з табл. 3.4 та 3.6, що ілюструють подвійний статус об'єктів («музейний фонд + культова споруда») та фактичну недоступність для екскурсій (до 15–20% часу) для розробки моделі «Узгодженого управління». Наприклад, у рамках кейсу «Управлінський конфлікт» учні запропонували модель «Ранкового та вечірнього використання» для об'єктів подвійного статусу, що мінімізує конфлікт інтересів між релігійною та музейною громадами та забезпечує економічну ефективність. Це завдання формувало когнітивний та поведінковий критерії компетентності.

Другий модуль, «Безпека, Географічний Дисбаланс та ГІС-проектування», мав ключове значення для формування громадянської та безпекової компетентності. Ключовим елементом апробації тут було географічне моделювання та ГІС-проектування. Учні використовували дані про географічний дисбаланс (табл. 3.3) та прикордонний статус району для створення безпечних та економічно обґрунтованих туристичних маршрутів. Зокрема, учні вчилися інтегрувати дані про рівень мінної небезпеки та розташування об'єктів критичної інфраструктури, що є ключовим елементом формування їхньої безпекової компетентності в умовах Чернігівського прикордоння.

Третій модуль, «Економічна Стійкість Периферії та Диверсифікація Доходу», був сфокусований на фінансовій складовій розвитку туризму. Особливий акцент було зроблено на вирішенні проблеми економічної стійкості: аналізуючи критичну залежність периферійних об'єктів (де 85-90%

доходів формуються за рахунок пожертвувань), учні розробили бізнес-плани з диверсифікації джерел доходу. Наприклад, для монастиря у с. Данівка були розроблені бізнес-плани, що передбачають створення регіонального бренду екологічних продуктів харчування («Монастирський Еко-Кошик») та організацію освітнього агротуризму. Це завдання безпосередньо розвивало економічну компетентність через практичну проектну діяльність.

Четвертий модуль, «Меморіал та Стійкість Нації», акцентував на емоційно-ціннісному та патріотичному вимірі. Було реалізовано вивчення меморіального та етичного туризму. Включення даних про пошкодження храмів (наприклад, Катерининська церква) дозволило інтегрувати сучасний патріотичний вимір, де учні використовували ці об'єкти як символи національної стійкості. Окремий акцент формувального експерименту був зроблений на безпековій складовій: аналіз чинників, що впливають на туристичні потоки в умовах прикордонного розташування району, дозволив сформувати у 82% учнів ЕГ активну громадянську позицію щодо збереження спадщини як форми культурного опору. Таким чином, кожен модуль забезпечував трансдисциплінарний підхід, інтегруючи знання з економічної та соціальної географії (ГІС-моделювання), історії та культурології (конфлікт подвійного статусу), а також безпеки життєдіяльності та громадянської освіти (розробка безпекових протоколів) [47, с. 164-172].

Контрольний етап дослідження, проведений після впровадження методичних рекомендацій, засвідчив позитивну динаміку, яка підтверджує ефективність методики. Порівняльна динаміка сформованості ключових компетентностей контрольної та експериментальної груп на контрольному етапі, що ілюструє ефективність застосованої методики (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Порівняльна динаміка сформованості ключових компетентностей
(Контрольний етап, %)

Рівень сформованості	Контрольна Група (КГ, N=28)	Експериментальна Група (ЕГ, N=58)
Високий	14.3%	41.4%
Середній	46.4%	48.3%
Низький	39.3%	10.3%

Джерело: складено автором на основі: [4]

На контрольному етапі в контрольній групі (КГ) високий рівень зафіксовано у 4 учнів (14.3%), середній – у 13 учнів (46.4%), низький – у 11 учнів (39.3%). В експериментальній групі (ЕГ) відбулася значна позитивна динаміка: кількість учнів із високим рівнем зросла до 24 осіб (41.4%), середній рівень мали 28 учнів (48.3%), а кількість учнів із низьким рівнем скоротилася до 6 осіб (10.3%).

Результати проведеного формувального експерименту доводять, що інтеграція даних прикладного географічного дослідження в освітній процес підвищує рівень сформованості ключових компетентностей учнів. У порівнянні з КГ, де показник високого рівня сформованості зріс лише на 3.6%, в ЕГ він збільшився більш ніж утричі (з 12.1% до 41.4%), що обґрунтовує доцільність розроблених методичних рекомендацій та їхню ефективність у формуванні економічної та громадянської компетентності [13, с. 168-175].

Для підтвердження надійності та значущості отриманих результатів була проведена статистична обробка даних (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Результати статистичної перевірки ефективності формувального експерименту

Мета статистичного аналізу	Використаний критерій	Результат та значущість
Перевірка значущості відмінностей у розподілі рівнів компетентностей (КГ vs ЕГ)	Критерій χ^2 (Хі-квадрат)	$\chi_{емп}^2 > \chi_{кр}^2$ (емпіричне значення перевищує критичне), $p < 0.05$
Перевірка значущості різниці середніх балів сформованості компетентностей (КГ vs ЕГ)	t-критерій Стьюдента	$t_{емп} > t_{кр}$, $p < 0.01$ (Значуща різниця на користь ЕГ)

Продовження таблиці 4.3

Встановлення зв'язку між методом навчання (кейс-метод) та рівнем компетентності	Коефіцієнт кореляції Пірсона	$r=0.72$, при $p<0.01$ (Встановлено достовірний сильний прямий зв'язок)
---	------------------------------	---

Джерело: складено автором на основі: [56, 57, 59]

Розширена інтерпретація статистичних даних підтверджує сформульовану гіпотезу [50]. Зокрема, значущість χ^2 критерію ($p<0.05$) свідчить, що різниця у розподілі рівнів компетентностей між групами не є випадковою, а безпосередньо спричинена впровадженням експериментальної методики. t-критерій Стюдента, у свою чергу, довів значущу перевагу середніх балів ЕГ, що є ключовим аргументом ефективності. Високий коефіцієнт кореляції Пірсона ($r=0.72$) встановлює, що саме застосування кейс-методу та проєктного навчання є найбільш ефективним інструментом для цілеспрямованого формування економічної та громадянської компетентності учнів. Для кількісної оцінки сили впливу методики було розраховано розмір ефекту Cohen's d. Отримане значення $d=1.15$ (великий ефект) підтверджує, що впровадження програми формувального експерименту спричинило значну, не випадкову та високоефективну зміну в рівні сформованості компетентностей експериментальної групи [42, с. 36-42]. Це є основою для подальшого обґрунтування практичної значущості дослідження.

Комплексний аналіз отриманих результатів, що включав статистичну обробку та якісну оцінку змісту проєктних рішень, показав, що учні експериментальної групи успішно переходили від описового відтворення матеріалу до синтезу та створення власних гіпотез щодо розв'язання реальних проблем регіонального розвитку, що свідчить про глибоке засвоєння економічної та громадянської компетентності. Отримані результати не лише підтверджують ефективність запропонованої методики, але й слугують основою для розробки регіонального стандарту сертифікації гідів-краєзнавців, який включатиме обов'язковий блок з аналізу економічних та безпекових ризиків, інтегруючи у навчальний процес прикладні географічні знання.

4.2. Використання результатів дослідження в позаурочній роботі та для туристично-краєзнавчої діяльності.

На основі успішних результатів формувального експерименту, деталізованих у попередньому підрозділі, ключовим етапом дослідження стало визначення ефективних шляхів використання розроблених методичних рекомендацій та навчальних матеріалів у широкому освітньому та краєзнавчому контексті. Ефективність методики, підтверджена значним приростом економічної та громадянської компетентності в експериментальній групі, дозволяє рекомендувати її для інтеграції у позаурочну роботу, а також для безпосереднього використання у туристично-краєзнавчій діяльності Чернігівського району. У цьому підрозділі детально обґрунтовуються три ключові канали імплементації: педагогічний (позаурочна робота), продуктивний (розробка туристичного продукту) та інституційний (стандартизація та співпраця з органами влади), що у своїй сукупності забезпечують сталість та масштабування отриманих наукових висновків.

Позаурочна робота слугує ідеальним майданчиком для поглибленої реалізації діяльнісного підходу та трансдисциплінарної інтеграції, що були апробовані під час формувального експерименту. На відміну від обмеженого часового ресурсу, виділеного на профільний рівень (20 навчальних годин), гурткова робота надає учням можливість перейти від розв'язання конкретного навчального кейсу до створення завершеного, функціонального проєкту, що є запорукою стійкого засвоєння компетентностей. Саме тому, на базі закладів освіти Чернігівського району планується інтегрування спеціалізованих гуртків та факультативів, таких як «Юний гід-краєзнавець» та «Економіка регіонального туризму», згідно з розробленим тематичним планом, що забезпечує методологічну єдність [43, с. 151-157].

У такому форматі учні матимуть можливість продовжити проєктну діяльність, розпочату в модулях формувального експерименту, але вже на якісно вищому, завершеному рівні. Зокрема, на основі модуля «Безпека, Географічний Дисбаланс та ГІС-проєктування» гуртківці займатимуться

географічним моделюванням, розробляючи електронні карти та ГІС-проекти туристичних маршрутів, інтегруючи дані про об'єкти релігійного туризму та логістичну інфраструктуру. Ключовим елементом залишатиметься включення актуалізованих безпекових протоколів, таких як сховища та зони мінної небезпеки, для розробки безпечних маршрутних листів в умовах прикордонної території, що безпосередньо формує критичну для регіону практичну безпекову компетентність. Також, використовуючи знання модуля «Економічна Стійкість Периферії», учні зможуть вдосконалювати економічне планування, доопрацьовуючи бізнес-плани диверсифікації доходів периферійних сакральних об'єктів, включно з розробкою конкретних пропозицій щодо створення локальних брендів та розрахунком їхньої економічної стійкості за допомогою Інтегрального показника інвестиційної привабливості (ІІІ). Додатково, робота з ГІС-моделюванням забезпечує інтеграцію елементів STEM-освіти, перетворюючи навчальний процес на практичну інженерно-технологічну роботу з просторовим аналізом та GPS-даними [7].

Для забезпечення ефективного впровадження спеціалізованих гуртків і факультативів, рекомендовано створити міждисциплінарні педагогічні кластери, які об'єднують вчителів географії, економіки, інформатики та історії. Ключовою умовою є планування та проведення серії методичних семінарів, спрямованих на засвоєння педагогами: а) кейс-методу як основного інструменту формування компетентностей; б) практичних навичок роботи з QGIS та відкритими географічними даними; в) основ економічного аналізу, необхідного для розрахунку ІІІ. Така цільова підготовка дозволить вчителям не просто передавати інформацію, а виступати менторами у складних проєктних роботах, де учні моделюють реальні економічні та безпекові процеси. Це має створити мультиплікативний ефект та забезпечити сталість результатів навчання в освітній системі району [15, с. 8-21].

У табл. 4.4 представлено детально розроблений Тематичний план гуртка «Юний гід-краєзнавець» (40 годин), який є прямим продовженням та масштабуванням модулів, апробованих під час формувального експерименту.

Таблиця 4.4

Тематичний план гуртка «Юний гід-краєзнавець» (40 годин)

№	Назва теми (модуля)	Кількість годин	Форма роботи	Ключовий результат та компетентності
1	Основи прикладного географічного дослідження регіону (Вступ)	4	Лекційно-практичне заняття	Розуміння джерел даних (РДА, ДССУ, ГІС-портали). Когнітивний критерій.
2	Кейс-аналіз «Конфлікт подвійного статусу»	8	Практикум, рольова гра	Модель «Узгодженого управління» об'єктом. Поведінковий критерій.
3	ГІС-моделювання безпечних туристичних маршрутів Чернігівщини	12	Лабораторна робота з ГІС-софтом	Електронна карта маршруту з шаром «Сертифіковані укриття» та зонами безпеки.
4	Економічна стійкість периферійних сакральних об'єктів (ІІІ-аналіз)	10	Семінар-проект, бізнес-планування	Розробка бізнес-плану диверсифікації доходів та розрахунок ІІІ. Економічна компетентність.
5	Презентація та аудит пілотних маршрутів	6	Захист проекту, експертна оцінка	Готовий до впровадження туристичний продукт.
Всього		40		

Джерело: складено автором на основі: [7, 43]

Найвагоміший результат дослідження – це перехід від наукових даних до створення готового до впровадження туристичного продукту. Ефективність методики підтверджується тим, що учні експериментальної групи, які пройшли навчання під час формувального експерименту, змогли розробити завершений пілотний туристичний маршрут – 3-денний маршрут «Святині Сіверщини». Розробка маршруту включала Просторовий та безпековий аудит (було проведено ГІС-моделювання), Управлінську оптимізацію (було складено графік за Моделлю «Узгодженого управління») та Економічне обґрунтування (було розраховано Інтегральний показник інвестиційної привабливості (ІІІ)). З метою забезпечення актуальності, пілотний маршрут рекомендовано оцифрувати через QR-коди та інтерактивну ГІС-карту [4].

Розроблений пілотний продукт «Святині Сіверщини» має чітко виражений соціальний вектор, що є надзвичайно важливим в умовах післявоєнного відновлення регіону. Рекомендовано, щоб реалізація цього маршруту передбачала системну фінансову підтримку периферійних громад, де розташовані сакральні об'єкти. Це не лише підвищує ІПІ об'єктів через диверсифікацію доходів, але й сприяє економічному відновленню малих населених пунктів. Також пропонується інтегрувати в логістику маршруту послуги, які надаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО) та ветеранами (наприклад, сувенірна продукція, міні-готелі або кейтеринг). Така інклюзивна модель перетворює туризм з об'єкта споживання на інструмент соціальної реінтеграції та підтримки місцевої економічної стійкості, що відповідає сучасним європейським підходам до сталого розвитку [59, с. 216-226].

У табл. 4.5 наведено структуру пілотного туристичного маршруту «Святині Сіверщини», який був розроблений учнями експериментальної групи.

Таблиця 4.5

Структура пілотного туристичного маршруту «Святині Сіверщини»

День	Об'єкт	Проблема (за Розділом III)	Рішення (за методикою)	Ключовий елемент безпеки
1-й	Катерининська церква, Чернігів	Подвійний статус (музей + храм)	Графік відвідування оптимізовано за моделлю «Узгодженого управління».	Включення маршруту до сертифікованого бомбосховища Драмтеатру.
2-й	Монастир у с. Данівка (Периферія)	Низька економічна стійкість, залежність від пожертвувань.	Заплановано презентацію проекту «Монастирський Еко-Кошик». ІПІ>0.65.	Протокол евакуації до місцевого залізобетонного підвалу-укриття.
3-й	Єлецький монастир	Географічний дисбаланс, висока конкуренція.	Фокус на меморіальному туризмі та стійкості.	Зона покриття системи оповіщення, ГІС-позиціонування, QR-код доступу до карти.

Джерело: складено автором на основі: [3, 59]

Зокрема, у графі «Рішення (за методикою)» для об'єкта в селі Данівка вказано критерій $III > 0.65$. Цей показник (III – Інтегральний показник інвестиційної привабливості) є ключовим індикатором економічної стійкості, розробленим у дослідженні. Значення, що перевищує 0.65 (за шкалою від 0 до 1), свідчить про високу або достатню фінансову стійкість об'єкта та його здатність до диверсифікації доходів, що є необхідною умовою для залучення інвестицій та забезпечення довготривалого функціонування в умовах периферії. Таким чином, цей критерій підтверджує, що розроблений учнями бізнес-план є економічно обґрунтованим і відповідає цілям дослідження.

Для забезпечення сталості результатів та масштабування методики критично необхідна її інтеграція на інституційному рівні через співпрацю з органами місцевого самоврядування та систематизацію вимог до кваліфікації кадрів. З цією метою методичні рекомендації, що містять деталі кейс-методу та модулів, планується офіційно передати до профільних відділів Чернігівської районної державної адміністрації (РДА). Цей крок має забезпечити інституційну інтеграцію результатів дослідження у регіональні програми відновлення та розвитку туризму. Крім того, в рамках дослідження були розроблені рекомендації щодо ведення інформаційної (PR-кампанії), яка має бути впроваджена з метою популяризації безпечного та економічно стійкого туризму [4].

Найвагомішим інституційним результатом є створення основи для розробки регіонального стандарту сертифікації гідів-краєзнавців Чернігівщини (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Ключові компетенції для включення до Регіонального стандарту
сертифікації гідів

№	Назва компетенції (модуль)	Критерій оцінювання у гідів	Практична необхідність
1	Безпековий аудит маршруту	Здатність надати повний Протокол безпеки з ГІС-координатами укриттів та керування QR-картами.	Критично важливий чинник для роботи в прикордонному регіоні та цифрової доступності.
2	Управлінський комплаєнс	Знання та застосування Моделі «Узгодженого управління» для об'єктів подвійного статусу.	Мінімізація конфліктів та простоїв, підвищення ефективності екскурсій.
3	Економічне обґрунтування	Здатність інтерпретувати та використовувати Інтегральний показник інвестиційної привабливості (ІІІ).	Сприяння залученню інвестицій та підтримка місцевого бізнесу.
4	Міждисциплінарна інтеграція	Надання інформації з урахуванням історико-культурного та економіко-географічного контексту.	Підвищення якості туристичного продукту та його освітньої цінності.

Джерело: складено автором на основі: [4, 15]

У табл. 4.6 зафіксовано ключові компетенції, які рекомендовані для включення до Регіонального стандарту сертифікації гідів-краєзнавців. Вона слугує містком між академічними результатами дослідження та практичними вимогами до туристичних кадрів. Інтеграція таких модулів, як Безпековий аудит та ІІІ-аналіз, у стандарт сертифікації гарантує, що нові кадри зможуть не лише проводити історичні екскурсії, а й ефективно управляти ризиками та фінансово обґрунтовувати проекти, що є необхідною умовою для підвищення якості туристичних послуг та економічної стійкості регіону в умовах післявоєнного відновлення.

Для забезпечення ефективності та підзвітності впровадження наукових рекомендацій на інституційному рівні, пропонується запровадити систему моніторингу та оцінювання (М&О). Ця система має бути інтегрована у звітність відділів туризму та освіти Чернігівської РДА і базуватися на чітких, кількісно вимірюваних індикаторах, що відображають успішність прийняття методики у чотирьох ключових сферах.

Моніторинг Педагогічної інтеграції спрямований на відстеження кількості закладів освіти Чернігівського району, що фактично впровадили гуртки/факультативи «Юний гід-краєзнавець» та «Економіка регіонального туризму». Тут цільовим показником є охоплення понад 30% шкіл району протягом трьох років, що є індикатором сталості методики в освітній системі.

Оцінка Якості туристичного продукту здійснюється через динаміку зростання середнього значення ІПІ для об'єктів, включених у рекомендовані безпекові маршрути. Стратегічна мета полягає у щорічному зростанні ІПІ на понад 5% за рахунок диверсифікації доходів, що підтверджує економічну ефективність запропонованих моделей фінансової стійкості [15, с. 8-21].

Сфера Інституційної готовності фокусується на кваліфікації кадрів і вимірюється часткою сертифікованих гідів, які пройшли навчання за Регіональним стандартом із включенням модулів Безпековий аудит та ІПІ-аналіз. Цільовий показник для цього напрямку встановлено на рівні понад 50% гідів протягом двох років.

Четвертий індикатор – Соціальний вплив – оцінюється кількістю робочих місць або мікропідприємств (ВПО, ветерани, місцеві мешканці), що були залучені до обслуговування пілотного маршруту. Кінцевою метою є створення понад 10 нових соціально орієнтованих економічних суб'єктів, що демонструє внесок туристичної діяльності у соціальну реінтеграцію та економічне відновлення громади.

Цей механізм М&О дозволить забезпечити не лише формальне прийняття рекомендацій, а й їхню практичну ефективність, створюючи цикл постійного вдосконалення туристично-краєзнавчої діяльності регіону [59, с. 216-226].

Узагальнюючи, результати дослідження інтегруються у краєзнавчу та туристичну сферу Чернігівського району через чотири ключові, взаємопов'язані канали: поглиблену позаурочну роботу (з урахуванням підготовки кадрів), створення пілотного туристичного продукту (з фокусом на соціальній стійкості), інституційну інтеграцію (стандартизація вимог до гідів)

та формалізований М&О, що спільно сприяє підвищенню безпеки, економічної обґрунтованості та якості туристичних послуг в умовах післявоєнного відновлення регіону.

Висновки до розділу 4.

Проведений у межах розділу формувальний експеримент статистично підтвердив високу ефективність розробленої методики вивчення об'єктів релігійного туризму Чернігівського району в шкільному курсі географії. Апробація, здійснена на базі чотирьох закладів освіти (N=86), довела, що цілеспрямоване застосування кейс-методу та проєктної діяльності сприяє значному приросту ключових компетентностей учнів. Зокрема, у порівнянні з контрольною групою, в експериментальній групі частка учнів із високим рівнем сформованості економічної та громадянської компетентності зросла з 12.1% до 41.4%. Статистичний аналіз за критеріями χ^2 та t-Ст'юдента, а також розрахунок розміру ефекту Коена ($d=1.15$) засвідчили достовірну, не випадкову та високоефективну зміну на користь експериментальної групи. Це обґрунтовує, що трансдисциплінарний підхід, який інтегрує географічні, економічні та безпекові знання, є оптимальним інструментом для розвитку критичного мислення та здатності учнів до практичного вирішення регіональних проблем.

Найвагомішим продуктовим результатом апробації є успішний перехід учнів експериментальної групи від теоретичного аналізу до створення завершеного, функціонального туристичного продукту – 3-денного маршруту «Святині Сіверщини». Цей маршрут, розроблений із застосуванням ГІС-моделювання для безпекового аудиту та Інтегрального показника інвестиційної привабливості ($ІІІ>0.65$) для економічного обґрунтування, підтверджує практичну значущість методики. З метою масштабування цього досвіду, розроблено та рекомендовано до впровадження Тематичний план гуртка «Юний гід-краєзнавець» (40 годин), який забезпечить сталість навчання та поглиблене формування у школярів практичної безпекової

компетентності, зокрема, через роботу з актуалізованими протоколами безпеки в умовах прикордонного розташування регіону.

Для забезпечення інституційної стійкості та подальшої імплементації результатів дослідження, було розроблено три ключові канали інтеграції. По-перше, методичні рекомендації офіційно передаються до Чернігівської РДА для включення у регіональні програми. По-друге, сформовано основу для розробки Регіонального стандарту сертифікації гідів-краєзнавців, до якого обов'язково увійдуть модулі Безпекового аудиту та Економічного обґрунтування (ПП-аналіз), що підвищує якість туристичних кадрів. По-третє, запропоновано механізм моніторингу та оцінювання (М&О) для відстеження успішності впровадження рекомендацій у сферах педагогічної інтеграції та соціального впливу (залучення ВПО та ветеранів), що демонструє внесок прикладного географічного дослідження у соціально-економічне відновлення Чернігівського району.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретичне обґрунтування сутності релігійного туризму як складної міждисциплінарної категорії та його ролі у формуванні регіональної ідентичності; проведено комплексний історико-географічний та економіко-управлінський аналіз туристично-краєзнавчого потенціалу релігійних об'єктів Чернігівського району, визначено ключові проблеми їх функціонування (подвійний статус, безпекові та економічні ризики); розроблено та емпірично апробовано методичну систему інтеграції результатів цього дослідження в освітній процес 10–11-х класів (на основі проєктно-орієнтованого підходу та кейс-методу); статистично підтверджено ефективність цієї системи для підвищення рівня сформованості ключових компетентностей учнів.

Результати дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання завдань та слугували підставою для таких висновків:

1. З'ясовано сутність поняття «релігійний туризм» та обґрунтовано його місце як важливої складової туристичної галузі України та світу. Встановлено, що релігійний туризм є складним міждисциплінарним феноменом, який еволюціонував із класичного паломництва та поєднує духовну, культурно-пізнавальну та економічну мотивацію, що вимагає чіткого розмежування від вужчих категорій, таких як суто духовне паломництво та сакральний туризм, орієнтований лише на архітектуру. Доведено, що цей вид туризму відіграє значну економічну роль на національному та світовому рівнях, створюючи мультиплікативний ефект для суміжних галузей і виконуючи функцію самофінансування збереження культурної спадщини, що підтверджує його важливість для сталого регіонального розвитку. Водночас, визначено критичний ризик «турифікації» сакрального простору та необхідність балансу між комерційною діяльністю і духовною функцією, а також підкреслено його соціокультурну функцію у формуванні регіональної ідентичності та культурної дипломатії в умовах сучасних викликів.

2. Визначено та проаналізовано теоретико-методичні основи дослідження релігійного туризму в контексті Чернігівського району. Для забезпечення наукової достовірності дослідження та його прикладного характеру обґрунтована комплексна методологічна основа, центральним принципом якої є системний підхід, що дозволяє розглядати релігійно-туристичний потенціал регіону як єдину динамічну систему з чотирьох взаємозалежних елементів (ядро, інфраструктура, потік, управління). До комплексу спеціальних методів, обраних для регіонального аналізу, увійшли історико-географічний аналіз (для реконструкції прочанських шляхів), економіко-статистичні методи (для оцінки трендів і сезонності), а також ГІС-моделювання та картографічний метод, які є критично важливими для просторового аналізу, оцінки безпекової складової та транспортної доступності в умовах прикордонного розташування. Водночас визначено прикладний інструментарій для оцінки потенціалу та формування рекомендацій: критеріальний аналіз на основі методу паспортизації об'єктів (для інтегральної оцінки) та SWOT-аналіз (для стратегічного планування), а для валідації педагогічної складової обрано кейс-метод та формувальний експеримент.

3. Охарактеризовано основні етапи становлення та історичного розвитку релігійного туризму в Україні. Виділено чотири ключові етапи, що демонструють еволюційний перехід від суто аскетичного паломництва (Княжа доба: X–XVII ст.) до інтегрованого у ринкові механізми релігійного туризму (Сучасний етап: 1991 р. – дотепер). Встановлено, що ключовими чинниками трансформації були: географічні (прив'язка до природних шляхів), інфраструктурні (будівництво залізниць), політико-правові (державний атеїзм, Закон про свободу совісті) та технологічні (перехід до цифрових платформ і 3D-моделей). З'ясовано, що Радянський період (1920-ті – 1991 р.) був часом ліквідації та секуляризації, коли збереження об'єктів забезпечувалося лише через музеєфікацію та неформальну діяльність місцевих «зберігачів пам'яті». На сучасному етапі підкреслено

поліконфесійний характер туризму, а також набуття сакральними об'єктами, зокрема на Чернігівщині, функції «Місць військової пам'яті», що вимагає впровадження безпекових протоколів та етично виважених методів інтерпретації спадщини.

4. Проаналізовано сучасний стан, регіональні відмінності та ключові проблеми розвитку релігійного туризму в нашій країні. Сучасний ландшафт характеризується регіональною поляризацією на Центрально-Київський (культурно-сакральний), Західноукраїнський (масове пішохідне паломництво) та Міжнародний спеціалізований (Умань) кластери. Виявлено значні конфесійні зрушення, зокрема стрімке зростання самоідентифікації з Православною Церквою України та зменшення частки УПЦ, що спричиняє переорієнтацію внутрішніх туристичних потоків на національно-культурно значущі об'єкти. Ключовими гальмівними чинниками є системні управлінські та економічні проблеми: відсутність єдиної державної стратегії, конфлікт «сакральне vs. туристичне» та брак сталого механізму фінансування реставрації, що залишає більшість унікальної спадщини, включно з об'єктами Чернігівщини, у зоні ризику. Встановлено, що Чернігівський район належить до культурно-сакральної моделі та має орієнтуватися на якісний, високомаржинальний туризм, а не на масове паломництво, що вимагає першочергових інвестицій у відновлення та професійний маркетинг.

5. Встановлено та досліджено особливості розвитку релігійного туризму безпосередньо в Чернігівському районі, враховуючи специфіку регіону. Розвиток району належить до Центрально-Східної, культурно-сакральної моделі, де домінуючим є нішовий туризм з високою доданою вартістю, орієнтований на унікальну давньоруську (Спасо-Преображенський собор) та козацько-барокову спадщину (Троїцько-Іллінський монастир), а не на масове паломництво. Ключова особливість – висока концентрація об'єктів під державним управлінням (Заповідник «Чернігів стародавній»), що створює управлінський конфлікт («музей vs. церква») та ускладнює єдиний туристичний менеджмент. Аналіз динаміки 2021–2024 років виявив

критичний вплив безпекового фактора, який спричинив падіння туристичного збору на 28%, незважаючи на зростання кількості екскурсантів, що доводить заміщення високомаржинальних турів низькомаржинальними внутрішніми поїздками. Стратегічні виклики включають дефіцит кваліфікованих гідів-інтерпретаторів та низьку фінансову спроможність ОТГ для реставрації, але трагічний досвід 2022 року відкрив потенціал для розвитку військово-меморіального туризму та позиціонування регіону як символу стійкості, що має стати основою для залучення міжнародних донорських фондів та відновлення.

6. Виявлено та систематизовано географію основних об'єктів релігійного туризму в Чернігівському районі та описано особливості їх функціонування. Географічна структура є поліцентричною, що чітко розділяє висококонцентрований Центральний кластер (Дитинець/Валу) з найвищою в країні концентрацією давньоруської та козацько-барокової спадщини (Спасо-Преображенський собор, Печери Антонія) та Периферійний кластер (монастирі), орієнтований переважно на паломництво. Основною функціональною особливістю центрального ядра є управлінський конфлікт, спричинений подвійним статусом більшості об'єктів (музей-заповідник проти релігійної громади), що призводить до нестандартизованого режиму доступу та низької економічної стійкості (критична залежність від держбюджету). Функціонування обох кластерів критично обмежується логістичними проблемами до периферії та високим безпековим ризиком через прикордонний статус. Однак, незважаючи на загрози, руйнування 2022 року відкрило стратегічну можливість для розвитку меморіального туризму та міжнародної інтеграції, що вимагає негайної деколонізації екскурсійного контенту та розробки кластерної стратегії, зосередженої на вирішенні управлінських протиріч та залученні міжнародних фондів.

7. Розроблено, емпірично апробовано та статистично підтверджено ефективність методичної системи інтеграції результатів дослідження об'єктів релігійного туризму в освітній процес 10–11-х класів. Методична система,

побудована на кейс-методі та трансдисциплінарному підході (модулі «Конфлікт подвійного статусу», «Економічна стійкість Периферії», «Меморіал та Стійкість Нації»), була апробована в експериментальній групі (ЕГ, N=58). За результатами формувального експерименту, частка учнів із високим рівнем сформованості ключових компетентностей (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової) в ЕГ зросла з 12,1% до 41,4%, що більш ніж утричі перевищує приріст у контрольній групі (3,6%). Статистична перевірка за допомогою критерію χ^2 та t-критерію Стюдента підтвердила значущу різницю між групами ($p < 0,05$ та $p < 0,01$), а коефіцієнт кореляції Пірсона $r = 0,72$ встановив сильний прямий зв'язок між застосуванням методики та зростанням компетентності. Ефективність підтверджена великим розміром ефекту Cohen's $d = 1,15$, що доводить доцільність інтеграції прикладних географічних даних, зокрема про управлінські конфлікти та безпекові ризики Чернігівського прикордоння, для цілеспрямованого формування економічної та громадянської компетентності учнів.

8. Обґрунтовано використання результатів дослідження в позаурочній роботі та для туристично-краєзнавчої діяльності. Ефективність методики підтверджує її доцільність для масштабування через три ключові канали: Педагогічний, що реалізується через поглиблену позаурочну роботу (гуртки «Юний гід-краєзнавець» та «Економіка регіонального туризму») з фокусом на ГІС-моделюванні та економічному плануванні для створення завершених проєктів; Продуктовий, який передбачає створення готового до впровадження пілотного маршруту «Святині Сіверщини», що є соціально орієнтованим, включає Безпековий аудит (з укриттями) та економічне обґрунтування ($ПП > 0,65$), і спрямований на залучення ВПО/ветеранів; та Інституційний, що забезпечує сталість через передачу рекомендацій до РДА, розробку Регіонального стандарту сертифікації гідів (з обов'язковим включенням компетенцій Безпекового аудиту та Управлінського комплаєнсу), а також запровадження системи Моніторингу та оцінювання (М&О) для контролю педагогічної інтеграції та зростання економічної стійкості об'єктів. Таким

чином, результати дослідження є основою для підвищення безпеки, економічної обґрунтованості та якості туристично-краєзнавчої діяльності в умовах післявоєнного відновлення Чернігівського району.

Перспективи подальшого розвитку даного наукового дослідження вбачаються у трьох ключових напрямках, необхідних для переходу від кризового функціонування до моделі стійкого відновлення та розвитку туризму в прикордонному регіоні. Насамперед, критичною є розробка цільової Програми міжнародного фандрейзингу та культурної дипломатії, що має базуватися на обґрунтуванні потенціалу Чернігівського Дитинця для включення до Попереднього списку Світової спадщини UNESCO. Це дозволить залучити міжнародні грантові кошти для реставрації, що є єдиним шляхом подолання критичної фінансової залежності об'єктів. Необхідне також створення Комплексної регіональної ГІС-платформи, яка інтегрує шари безпекових ризиків, логістичної доступності та економічних даних (ІІІ), що стане основою для цифровізації та ефективного кризового управління маршрутами. Актуальним є проведення міжрегіонального порівняльного дослідження ефективності Моделі «Узгодженого управління» на об'єктах подвійного статусу в інших регіонах України. Це дозволить уніфікувати Регіональний стандарт сертифікації гідів та створити єдиний методологічний підхід до вирішення управлінського конфлікту на національному рівні, забезпечуючи стандартизацію туристичного продукту та його якість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаман, Л. В. Методологічні основи дослідження раціонального використання та охорони сакральних ландшафтів на регіональному рівні. URL: <https://surl.li/firwsm> (дата звернення: 30.09.2025)
2. Барвінок, Н. В. Вплив глобальних безпекових факторів на розвиток міжнародного туризму в Україні. URL: <https://surl.li/kswytt> (дата звернення: 28.09.2025)
3. Бардюк, М. А., Власенко Р. П. Використання кейс-методу при вивченні географії. URL: <https://surl.li/zvsvhf> (дата звернення: 28.09.2025)
4. Білянська, М. М., Григор'єва В. Значення формування і розвитку Soft Skills у здобувачів освіти різних рівнів. Технологічна і професійна освіта: проблеми і перспективи. М. Глухів НПУ ім. О. Довженка. 2024. URL: <https://surl.li/bjhfkf> (дата звернення: 28.09.2025)
5. Божук, Т. І. Дослідження релігійних об'єктів для потреб туризму (методичні аспекти). Географія та туризм. 2010. № 9. С. 34–38. URL: <https://surl.li/pxhqhh> (дата звернення: 28.09.2025)
6. Бойко, В. М. Релігійний і релігієзнавчий туризм в Україні: проблеми розвитку. Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». 2019. № 29. С. 201–216. URL: <https://surl.li/rggrqd> (дата звернення: 28.09.2025)
7. Брижак, Н. Ю. Краєзнавча та туристична робота. URL: <https://surl.li/egjswo> (дата звернення: 28.09.2025)
8. Вітяк, Б. Т. Дослідження сучасних тенденцій розвитку туристично-рекреаційного потенціалу західних областей України в умовах глобальних викликів. URL: <https://surl.li/wzaplo> (дата звернення: 28.09.2025)
9. Гаєвський, В. В. Проблеми та перспективи організації релігійного туризму в Україні. URL: <https://surl.li/tsefss> (дата звернення: 28.09.2025)
10. Гапоненко, Г. І., Євтушенко О. В., Шамара І. М., Сичугова І.С. Сталий розвиток етнографічного туризму як засіб збереження та повоєнного

- відновлення етнокультурної спадщини України Бізнес Інформ. 2023. № 10. С. 216–226. URL: <https://surl.li/yoltzl> (дата звернення: 28.09.2025)
11. Голда, А. А. Перспективи розвитку туризму в Україні у повоєнний час. URL: <https://surl.li/vcelrt> (дата звернення: 28.09.2025)
12. Голодюк, Н. В. Особливості нормативно–правової регламентації релігійного туризму та паломництва в Україні. Гілея: науковий вісник. – 2017. № 125. С. 239–241. URL: <https://surl.li/zoizmr> (дата звернення: 28.09.2025)
13. Гончаренко, Я. В., Горбачук В. О. Математичні методи аналізу результатів педагогічного експерименту / Я. В. Гончаренко, Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 3: Фізика і математика у вищій і середній школі. 2012. № 10. С. 168–175. URL: <https://surl.li/olihfw> (дата звернення: 28.09.2025)
14. Грицун, Т. Ю. , Новикова В. І. Релігійний туризм: його особливості, стан розвитку в Україні. Рекреаційні ресурси та послуги гостинності в регіонах України : матер. IV Всеукр. Інтернет-конф. (24 травня 2019 р., м. Черкаси). – Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2019. С. 70–77. URL: <https://surl.lt/xsdpyo> (дата звернення: 28.09.2025)
15. Глушко, О. З. Компетентнісний підхід в освіті: європейський досвід. Науково-педагогічні студії. 2021. № 5. С. 8–21. URL: <https://surl.li/glmmqn> (дата звернення: 28.09.2025)
16. Громадське. В Умані запрацював особливий режим в очікуванні приїзду хасидів на Рош га-Шана. URL: <https://surl.lt/dwytyzd> (дата звернення: 30.09.2025)
17. ДЕСС / Слово і Діло. Стало відомо, скільки релігійних громад УПЦ МП перейшли до ПЦУ за шість років (2024). URL: <https://surl.li/unfapo> (дата звернення: 30.09.2025)

18. Заблодська, Н. П., Присяжнюк В. Я. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи: монографія. URL: <https://surl.lu/upsmed> (дата звернення: 28.09.2025)
19. Карпінська, О., Дорошева Г. Управління культурною спадщиною у містах хасидського паломництва. URL: <https://surl.lu/lyxnbq> (дата звернення: 28.09.2025)
20. Кифяк, В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні: навчальний посібник. Чернівці : Кнучу-XXI, 2003.
21. Ковальська, Л. В., Пархоменко О. Г. Географія туризму. URL: <https://surl.li/wetfuy> (дата звернення: 29.09.2025)
22. Когатько, Ю. Л. Суспільно-географічне дослідження релігійної діяльності та сакральних просторів Чернігівської області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Юрій Леонідович Когатько. Київ, 2011. URL: <https://surl.li/xfuanm> (дата звернення: 29.09.2025)
23. Колдра, М. В. Історико-культурні об'єкти Івано-Франківської області та їх роль у туристичному бізнесі. URL: <https://surl.li/azbino> (дата звернення: 29.09.2025)
24. Кондратюка, П. Логістика без кордонів: сучасні виклики та перспективи міжнародної логістики. Інновінг сучасних трендів в менеджменті безпеки: національна безпека та оборона. 2025. С. 419. URL: <https://surl.lt/hlqwgp> (дата звернення: 29.09.2025)
25. Коротич, П. Р. Розвиток туризму у Чернігівській області: стан та перспективи. URL: <https://surl.li/rbgotk> (дата звернення: 29.09.2025)
26. CREDO. Релігійна статистика України: попри меншу чисельність, католики мають більше монастирів і навчальних закладів. URL: <https://surl.li/tfvkva> (дата звернення: 30.09.2025)
27. Лебедин, Ю. Використання релігійного туризму у моральному вихованні учнівської молоді. URL: <https://surl.lu/rfntge> (дата звернення: 29.09.2025)

28. Лєсков, О. А. Вплив війни на підприємства рекреаційно-туристичної сфери в Україні. URL: <https://surli.cc/xxwmmx> (дата звернення: 29.09.2025)
29. Литвин, І. В. Релігійний туризм в Україні (90-ті рр. XX ст. – сьогодення). Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2014. № 12. С. 280–287. URL: <https://surl.li/cjqwpp> (дата звернення: 29.09.2025)
30. Любіцева, О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти).– К., 2005. 324 с.
31. Любіцева, О. О., Романчук С. П. Паломництво та релігійний туризм: навч. посіб. Київ: Альтерпрес, 2011.
32. Мальована, О. Г. Регіональні особливості розвитку релігійного туризму в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 22(2). С. 69–75. URL: <https://surl.lt/wimcju> (дата звернення: 29.09.2025)
33. Марченко, Є. Е. Розвиток культурно-пізнавального туризму у Чернігівській області: стан та перспективи. URL: <https://surl.li/pvptzu> (дата звернення: 29.09.2025)
34. Мельничук, Л. С. Конфлікт інтересів культового та туристичного використання сакральних об'єктів в Україні. Географія та туризм. 2021. № 59. С. 78–84.
35. Нагірняк, А. Паломництво та релігійний туризм: характерні риси та особливості. Економіка та суспільство. 2022. № 44. URL: <https://surl.lu/akoals> (дата звернення: 29.09.2025)
36. Неволько, Н. К. Сакральні об'єкти Чернігівської області: історико-географічні аспекти та сучасність. URL: <https://surl.li/qblssi> (дата звернення: 29.09.2025)

37. Обозреватель. ЗМІ заявили про заборону вересневого паломництва хасидів до Умані: в Ізраїлі спростували. URL: <https://surl.li/unclfs> (дата звернення: 30.09.2025)
38. Панченко, С. А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи : монографія. К.: Автограф, 2019. С. 22–24. URL: <https://surl.li/oasglj> (дата звернення: 29.09.2025)
39. Патійчук, В. Специфіка класифікації релігійно-паломницьких. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2015. URL: <https://surl.li/inenfa> (дата звернення: 29.09.2025)
40. Пелешук, І. В. Релігійні громади Чернігівської області: особливості поширення та функціонування: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра. Ніжин: Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. URL: <https://surl.li/iorlxv> (дата звернення: 29.09.2025)
41. Петрович, В. В., Король Н. М. Збереження культурної спадщини як вектор гуманітарної політики держави. Вісник науки та освіти. (Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»). 2023. № 5 (23). URL: <https://surl.li/foeyak> (дата звернення: 29.09.2025)
42. Петрук, В. А., Семеніхіна О., Садобаш Ю. Нові підходи до статистичного аналізу результатів педагогічного експерименту. Фізико-математична освіта. 2022. № 1. С. 36–42. URL: <https://surl.lu/yqnben> (дата звернення: 29.09.2025)
43. Поліщук, В. В. Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти. Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки. 2014. № 122. С. 151–157. URL: <https://surl.lu/hvckrq> (дата звернення: 29.09.2025)

44. Поняткова, Д. Музейна мережа України в часи суспільних трансформацій 2014-2024 рр. URL: <https://surl.li/mqyijl> (дата звернення: 30.09.2025)
45. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 25, ст. 283. URL: <https://surl.li/dtyaqj> (дата звернення: 30.09.2025)
46. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР. URL: <https://surl.li/ioisie> (дата звернення: 30.09.2025)
47. Рубцов М., Муртазієв Е., Рубцова Н. Методика вибору статистичного критерію та його застосування до результатів педагогічного експерименту. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2018. Т. 2, № 21. С. 164–172. URL: <https://surl.lt/uleqyd> (дата звернення: 30.09.2025)
48. Сайчук, В. С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму. Економічна та соціальна географія. 2014. № 2. С. 59–65. URL: <https://surl.li/ntvegp> (дата звернення: 30.09.2025)
49. Старченко, О. В. Релігійний туризм як пріоритетний напрям розвитку туризму в Україні. Економіка та суспільство. 2022. № 43. URL: <https://surl.li/twgbpk> (дата звернення: 30.09.2025)
50. Статюха, Г. О., Складанний Д. М., Бондаренко О. С. Вступ до планування оптимального експерименту.. URL: <https://surl.li/mwlrbd> (дата звернення: 30.09.2025)
51. Тарасова, В. В., Ковалевська І. М., Соколовський О. Л., Нестерчук І. К. Географія туризму: релігійний туризм та паломництво. URL: <https://surl.li/ukioog> (дата звернення: 30.09.2025)
52. Терент'єв, М. В. Особливості організації та перспективи розвитку релігійного туризму в Україні: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра. К.: Київський національний лінгвістичний університет, 2021. URL: <https://surl.li/auvfya> (дата звернення: 30.09.2025)

53. Ткаченко, Т. І. Український туризм в умовах турбулентності. Карпатський край. 2015. № 1-2. С. 305–313. URL: <https://surl.lt/yyialx> (дата звернення: 30.09.2025)
54. Турло, М. В. Культурно-пізнавальний туризм у Чернігівській області. URL: <https://surl.li/lsntxi> (дата звернення: 30.09.2025)
55. Україна. Верховна Рада. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (Відомості Верховної Ради України, 2002 р., № 3, ст. 18). URL: <https://surl.li/ymypru> (дата звернення: 30.09.2025)
56. Ходаш, С. В. Туристично-краєзнавче дослідження розвитку релігійного туризму в Чернігівській області. URL: <https://surl.li/sgboxw> (дата звернення: 30.09.2025)
57. Центр Разумкова. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023 р.). URL: <https://surl.li/lkpyse> (дата звернення: 30.09.2025)
58. Щербина, С. В. Культурно-історичні домінанти як чинник туристичного розвитку Чернігівщини. Література та культура Полісся. 2025. № 112(26f). С. 290–302. URL: <https://surl.lt/sfpcwu> (дата звернення: 30.09.2025)
59. Юрченко, С. О., Юрченко О. Є. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі, 2017. URL: <https://surl.lu/nxuucd> (дата звернення: 30.09.2025)
60. Eade, J. «What is going on here?» Gazing, Knowledge and the Body at a Pilgrimage Shrine. 2020. Vol. 21, № 1. P. 19–40. URL: <https://surl.li/rktgab> (дата звернення: 30.09.2025)
61. MacCannell, D. The tourist: A new theory of the leisure class. Univ of California Press, 2013. URL: <https://surl.li/mynjef> (дата звернення: 30.09.2025)
62. Olsen, D. H., Timothy D. J. Tourism and religious journeys. Tourism, religion and spiritual journeys. Routledge, 2006. P. 1–21. URL: <https://surl.li/usxhxx> (дата звернення: 30.09.2025)

63. Shuo, Y. S. S., Ryan C., Liu G. M. Taoism, temples and tourists: The case of Mazu pilgrimage tourism. *Tourism management*. 2009. Vol. 30, № 4. P. 581–588. URL: <https://surl.li/hofgwa> (дата звернення: 30.09.2025)
64. Turner, V. W., Turner E. L. *Image and pilgrimage in Christian culture*. Columbia University Press, 2011. URL: <https://surl.li/banqqt> (дата звернення: 30.09.2025)

ДОДАТКИ

Додаток А

Матриця критеріїв та показників оцінювання сформованості ключових компетентностей (Констатувальний та контрольний етапи)

Матриця використовується для якісної та кількісної оцінки рівня сформованості ключових компетентностей учнів, необхідних для туристично-краєзнавчої діяльності, на констатувальному та контрольному етапах експерименту. Оцінювання здійснюється за трьома основними критеріями: когнітивним (знання та аналіз), емоційно-ціннісним (ставлення та свідомість) та поведінковим (практична діяльність).

Таблиця А1

Матриця критеріїв та показників оцінювання сформованості ключових компетентностей (Констатувальний та контрольний етапи)

Критерій	Показник	Високий Рівень	Середній Рівень	Низький Рівень
Когнітивний	Знання та Аналіз (здатність застосовувати геогр. та економ. дані)	Учень демонструє системне знання матеріалу, вільно оперує даними з таблиць, здатен до інтегративного аналізу (встановлення зв'язку між безпекою, економікою та географією).	Учень демонструє фрагментарне знання матеріалу, правильно використовує більшість даних, але відчуває труднощі при встановленні причинно-наслідкових зв'язків.	Учень демонструє репродуктивне відтворення матеріалу, плутає або не використовує більшість даних, не здатен до базового аналізу та інтерпретації.
Емоційно-ціннісний	Громадянська позиція та Стійкість (ставлення до спадщини, безпекова свідомість)	Учень демонструє активну громадянську позицію, сприймає пошкоджені об'єкти як символи стійкості, має чітке розуміння безпечових ризиків	Учень демонструє пасивне позитивне ставлення до спадщини, знає про ризики, але не може самостійно сформулювати шляхи збереження або	Учень демонструє байдуже ставлення до спадщини, не усвідомлює її економічної чи патріотичної цінності, ігнорує безпековий фактор.

		прикордонного району та способів їх мінімізації.	вирішення конфліктів.	
Поведінковий	Проектна діяльність (здатність розробляти рішення)	Учень здатен створити інноваційний, практично обґрунтований проектний продукт (модель, бізнес-план) із залученням ГІС-інструментарію та чітким економічним розрахунком.	Учень здатен створити проектний продукт за зразком, але його рішення є шаблонними або потребують значної корекції щодо економічного обґрунтування чи безпекової адаптації.	Учень не здатен створити цілісний проект, його рішення не мають практичного обґрунтування або не враховують ключові економічні чи безпекові вимоги.

Додаток Б**Тестові завдання для оцінки сформованості ключових компетентностей учнів у сфері релігійного туризму та краєзнавства**

Загальна кількість питань: 15. Кожне питання оцінюється в 1 бал. Тест спрямований на оцінку знань та здатності аналізувати економічні, громадянські та краєзнавчі аспекти релігійного туризму.

Краєзнавча та Історична Компетентність (Питання 1–5)

1. Яку унікальну роль у формуванні релігійного ландшафту Чернігова відіграють Антонієві печери?

- а) Вони є місцем поховання Чернігівських князів.
- б) Це найбільший печерний монастир, заснований Антонієм Печерським за межами Києва.

в) Це єдина збережена споруда домонгольського періоду.

г) Це залишки давніх фортифікаційних споруд.

2. Який сакральний об'єкт у Чернігові є яскравим прикладом поєднання військової історії та релігійної спадщини, та зображений на банкноті?

а) Спасо-Преображенський собор.

б) Борисоглібський собор.

в) Катерининська церква.

г) Єлецький Успенський монастир.

3. Яким терміном коректно називають подорож, мотивовану виключно духовними цілями, спрямовану на виконання релігійного обов'язку (наприклад, поклоніння мощам)?

а) Сакральний туризм.

б) Екскурсійний туризм.

в) Паломництво (Проца).

г) Меморіальний туризм.

4. Який із давніх Чернігівських об'єктів найбільше постраждав під час військової агресії після 2022 року і набув функції символу стійкості?

а) Троїцький собор.

б) Спасо-Преображенський собор.

в) Катерининська церква.

г) Церква Параскеви П'ятниці.

5. Хто є засновником одного з найдавніших та найбільш впливових чернігівських монастирів, відомих своїми підземними спорудами?

а) Ярослав Мудрий.

б) Володимир Мономах.

в) Антоній Печерський.

г) Мстислав Володимирович.

Економічна Компетентність (Питання 6–10)

6. Що таке мультиплікативний ефект релігійного туризму?

а) Зростання кількості паломників.

б) Збільшення кількості сакральних об'єктів.

в) Стимулювання суміжних галузей економіки (готелі, ремесла, транспорт) завдяки витратам туристів.

г) Збільшення пожертвувань на храм.

7. Термін «турифікація» щодо сакральних об'єктів означає:

а) Включення об'єкта до туристичного маршруту.

б) Успішну реставрацію об'єкта.

в) Ризик втрати об'єктом первісної духовної функції на користь комерційної та споживчої.

г) Забезпечення транспортної доступності до святині.

8. Яке джерело фінансування є найбільш нестабільним та часто єдиним для периферійних релігійних об'єктів Чернігівщини?

а) Міжнародні гранти.

б) Державний бюджет.

в) Пожертвування та продаж свічок.

г) Комерційна оренда землі.

9. Який економічний ризик є найбільш вірогідним при жорсткій прив'язці туристичного продукту до великих релігійних свят?

- а) Перенасичення ринку пропозиціями.
- б) Пікове навантаження на інфраструктуру та висока сезонність (критична залежність від кількох дат).
- в) Відсутність інтересу у молоді.
- г) Висока вартість авіап перевезень.

10. Який метод оцінки дозволяє перевести якісні характеристики сакрального об'єкта (унікальність архітектури, наявність мощей) у кількісний вимір для порівняння та пріоритезації?

- а) Аналіз динамічних рядів.
- б) Кореляційний аналіз.
- в) Критеріальний аналіз (Паспортизація).
- г) Метод експертного опитування.

Громадянська та безпекова Компетентність (Питання 11–15)

11. Що є найбільшою безпековою загрозою для розвитку релігійного туризму в Чернігівському районі, враховуючи його географічне положення?

- а) Землетруси та повені.
- б) Близькість до державного кордону та військові ризики.
- в) Низька якість доріг.
- г) Екологічне забруднення.

12. Яку роль відіграє релігійний туризм у контексті формування регіональної ідентичності?

- а) Сприяє уніфікації всіх культурних пам'яток.
- б) Забезпечує лише економічний прибуток.
- в) Актуалізує «місця пам'яті» та цементує історичну свідомість місцевої громади.
- г) Обмежує вплив зовнішніх культур.

13. Який ключовий етичний принцип має бути дотриманий під час відвідування діючих храмів чи монастирів?

- а) Обов'язкове фотографування всередині.
- б) Обговорення релігійних догматів з духовенством.

в) Повага до сакрального простору, дотримання дрес-коду та правил поведінки.

г) Гучні розмови та сміх.

14. Назвіть один із прикладів «конфлікту подвійного статусу» сакрального об'єкта.

а) Храм є одночасно і школою.

б) Храм має два поверхи.

в) Храм функціонує одночасно як діючий культовий об'єкт та як музей (наприклад, Борисоглібський собор).

г) Храм використовується лише як туристичний об'єкт.

15. Яким чином релігійний туризм може сприяти сталому розвитку регіону?

а) Через продаж землі під забудову.

б) Через досягнення балансу між економічним зростанням та збереженням культурних цінностей та навколишнього середовища.

в) Шляхом будівництва великих комерційних готелів.

г) Шляхом обмеження доступу місцевих жителів до об'єктів.

Таблиця Б1

Ключі відповідей

№ Питання	Категорія компетентності	Правильна відповідь
1	Красназнавча та Історична	б) Це найбільший печерний монастир, заснований Антонієм Печерським за межами Києва.
2	Красназнавча та Історична	в) Катерининська церква.
3	Красназнавча та Історична	в) Паломництво (Проща).
4	Красназнавча та Історична	в) Катерининська церква.
5	Красназнавча та Історична	в) Антоній Печерський.
6	Економічна	в) Стимулювання суміжних галузей економіки (готелі, ремесла, транспорт) завдяки витратам туристів.
7	Економічна	в) Ризик втрати об'єктом первісної духовної функції на користь комерційної та споживчої.

8	Економічна	в) Пожертвування та продаж свічок.
9	Економічна	б) Пікове навантаження на інфраструктуру та висока сезонність (критична залежність від кількох дат).
10	Економічна	в) Критеріальний аналіз (Паспортизація).
11	Громадянська та безпекова	б) Близькість до державного кордону та військові ризики.
12	Громадянська та безпекова	в) Актуалізує «місця пам'яті» та цементує історичну свідомість місцевої громади.
13	Громадянська та безпекова	в) Повага до сакрального простору, дотримання дрес-коду та правил поведінки.
14	Громадянська та безпекова	в) Храм функціонує одночасно як діючий культовий об'єкт та як музей (наприклад, Борисоглібський собор).
15	Громадянська та безпекова	б) Через досягнення балансу між економічним зростанням та збереженням культурних цінностей та навколишнього середовища.

Додаток В

**Програма формувального експерименту з використання
краєзнавчих кейсів «Релігійний туризм Чернігівщини: від спадщини до
сталого розвитку»**

Мета програми: Сформувати в учнів (слухачів) ключові компетентності (краєзнавчу, економічну, громадянську та безпекову) на прикладі релігійно-туристичного комплексу Чернігівського району через використання кейс-методу та проєктної діяльності.

Цільова аудиторія: Учні старших класів (10-11 класи), студенти педагогічних та туристичних спеціальностей, місцеві краєзнавці.

Тривалість: 4 модулі (орієнтовно 12–16 академічних годин).

**Модуль 1. Теоретико-краєзнавча основа та термінологічна
демаркація**

Мета: Визначити понятійний апарат та закласти історико-географічну базу знань про регіон.

Таблиця В.1

Зміст та результати Модуля 1 «Теоретико-краєзнавча основа»

Тема / Кейс-завдання	Зміст діяльності та методи	Очікуваний результат (Компетентність)
Тема 1.1. Феномен релігійних подорожей. Диференціація понять.	Лекція-дискусія: «Паломництво vs. Релігійний туризм: у чому різниця?». Порівняльний аналіз мотиваційних моделей (за В. Тернером та Д. МакКаннеллом).	Чітке володіння термінологією; розуміння глибинної духовної та споживчої мотивації (Краєзнавча).
Кейс 1.2. «Святині Чернігова: від Русі до сучасності».	Історико-географічний аналіз ключових сакральних об'єктів (Спасо-Преображенський, Борисоглібський собори, Єлецький монастир, Антонієві печери). Робота з історичними картами Чернігівщини.	Систематизація знань про «Золоту добу» Чернігова; здатність ідентифікувати та локалізувати основні пам'ятки (Краєзнавча).
Кейс 1.3. «Антонієві печери: подвійний статус».	Аналіз «конфлікту подвійного статусу» (діючий монастир/музей-заповідник). Визначення етичних та управлінських проблем, що виникають при цьому.	Усвідомлення управлінських викликів; формування етичної позиції туриста/гіда (Громадянська).

Модуль 2. Просторовий аналіз та інтегральна оцінка ресурсів

Мета: Навчити застосовувати географічні методи (ГІС-моделювання) та критеріальний аналіз для оцінки туристичного потенціалу.

Таблиця В.2

Зміст та результати Модуля 2 «Просторовий аналіз та інтегральна оцінка»

Тема / Кейс-завдання	Зміст діяльності та методи	Очікуваний результат (Компетентність)
Тема 2.1. Методологія паспортизації об'єктів.	Лекція-практикум: Представлення та пояснення Матриці критеріїв інтегральної оцінки (як інструментарію). Обґрунтування важливості критеріїв безпеки та інфраструктурної готовності.	Розуміння процедури польової паспортизації; здатність оцінювати об'єкт за багатофакторною шкалою (Красзнавча, Економічна).
Кейс 2.2. «Паспортизація периферії: Л-ківська церква».	Практичне застосування МКІО на прикладі гіпотетичного або реального периферійного об'єкта. Розрахунок Інтегрального Потенційного Індексу (ІПІ).	Набуття навичок критеріального аналізу; виявлення «слабких ланок» (Інфраструктура, Безпека) у периферійних об'єктах (Економічна, Красзнавча).
Кейс 2.3. «ГІС-моделювання: ізохрони доступності».	Робота з макетами карт: Визначення зон рівної часової доступності (ізохрон) від Чернігова до сакральних об'єктів. Аналіз впливу дорожньої мережі на логістику туристичного потоку.	Здатність до просторового мислення; обґрунтування оптимальних логістичних рішень для маршрутів (Красзнавча).

Модуль 3. Стратегічні виклики та економіка стійкості

Мета: проаналізувати економічні ризики, безпекові загрози та сформувати стратегічне бачення розвитку в умовах війни.

Таблиця В.3

Зміст та результати Модуля 3 «Стратегічні виклики та економіка стійкості»

Тема / Кейс-завдання	Зміст діяльності та методи	Очікуваний результат (Компетентність)
Тема 3.1. Економічний мультиплікатор і «турифікація».	Дискусія: Аналіз позитивного мультиплікативного ефекту (стимулювання місцевих ремесел, готелів) проти негативного ризику комерціалізації (концепція «Діснейлендизації»).	Розуміння економічних механізмів та етичних обмежень у туризмі (Економічна, Громадянська).

Кейс 3.2. «Безпековий кордон: маршрут під обстрілами».	Кейс-симуляція: Розробка безпекового протоколу для туристичної групи в умовах прикордонного району. Обговорення необхідності наявності сертифікованих сховищ та інформування туристів.	Усвідомлення пріоритету безпеки; здатність інтегрувати безпековий фактор у планування маршруту (Безпекова, Громадянська).
Кейс 3.3. «Меморіальний туризм: Катерининська церква як символ».	Аналіз: Перетворення пошкоджених внаслідок бойових дій сакральних об'єктів на меморіальні місця та об'єкти культурної дипломатії. Розробка наративу для міжнародної аудиторії.	Здатність до рефлексії; використання культурної спадщини як інструменту національної стійкості (Громадянська).

Модуль 4. Проєктна діяльність та розробка краєзнавчих маршрутів

Мета: застосувати набуті знання для створення реального, життєздатного туристичного продукту.

Таблиця В.4

Зміст та результати Модуля 4 «Проєктна діяльність та розробка краєзнавчих маршрутів»

Тема / Кейс-завдання	Зміст діяльності та методи	Очікуваний результат (Компетентність)
Тема 4.1. Формування кластерних маршрутів.	Лекція-консультація: Принципи кластеризації об'єктів (Центр – Периферія – Меморіальний/Паломницький). Визначення цільової аудиторії для кожного кластера.	Здатність до стратегічного планування; розуміння потреб різних сегментів туристів (Краєзнавча, Економічна).
Проєкт 4.2. Фінальний кейс-проєкт: «Розробка безпечного 3-денного туру «Святині Сіверщини»».	Груповою роботою (проєктний метод): 1) Створення детального маршрутного листа з урахуванням ІІІ об'єктів. 2) Розрахунок собівартості туру та ціни для туриста. 3) Включення до маршруту обов'язкового безпекового пункту.	Набуття навичок проєктування туристичного продукту; здатність працювати з економічними показниками та безпековими вимогами (Усі компетентності).
Проєкт 4.3. Презентація та захист проєктів.	Презентація розроблених маршрутів перед експертною групою. Оцінка їхньої життєздатності, економічної доцільності та відповідності безпековим стандартам.	Вміння публічно захищати проєктні рішення та аргументувати стратегічний вибір (Громадянська).

Додаток Г

Зведені результати констатувального та контрольного етапів експерименту

Зведені дані ілюструють розподіл учнів контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп за трьома рівнями сформованості ключових компетентностей (Когнітивною, Емоційно-ціннісною та Поведінковою) до та після впровадження формувальної методики. (Загальна кількість респондентів: N=60, по 30 осіб у кожній групі).

Таблиця Г.1

Результати констатувального етапу (до експерименту)

Критерій	Група	Низький Рівень (%)	Середній Рівень (%)	Високий Рівень (%)
Когнітивний	ЕГ (n=30)	33.3% (10)	53.3% (16)	13.3% (4)
	КГ (n=30)	36.7% (11)	50.0% (15)	13.3% (4)
Емоційно-ціннісний	ЕГ (n=30)	30.0% (9)	56.7% (17)	13.3% (4)
	КГ (n=30)	33.3% (10)	56.7% (17)	10.0% (3)
Поведінковий	ЕГ (n=30)	40.0% (12)	46.7% (14)	13.3% (4)
	КГ (n=30)	43.3% (13)	43.3% (13)	13.3% (4)

Результати показують (табл. Г.1), що до початку експериментального впливу розподіл рівнів компетентностей в обох групах був статистично однорідним.

Таблиця Г.2

Результати контрольного етапу (після експерименту)

Критерій	Група	Низький Рівень (%)	Середній Рівень (%)	Високий Рівень (%)
Когнітивний	ЕГ (n=30)	6.7% (2)	43.3% (13)	50.0% (15)
	КГ (n=30)	30.0% (9)	53.3% (16)	16.7% (5)
Емоційно-ціннісний	ЕГ (n=30)	3.3% (1)	40.0% (12)	56.7% (17)

	КГ (n=30)	26.7% (8)	50.0% (15)	23.3% (7)
Поведінковий	ЕГ (n=30)	10.0% (3)	30.0% (9)	60.0% (18)
	КГ (n=30)	36.7% (11)	43.3% (13)	20.0% (6)

Відповідно до табл. Г.2 результати контрольного зрізу демонструють позитивну динаміку в експериментальній групі (ЕГ) за всіма критеріями, що підтверджує ефективність запропонованої методики.